

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
Aralık / December 2019, 23 (3): 1077-1100

İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda Şer'î İlim Kavramı*

The Concept of Shar'î Science in Educational Conception Formed in Islamic Civilization

Hasan Sabri Çeliktas

Dr. Öğr. Ü., Tekirdağ Namık Kemal Üniv., İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı
Assistant Professor, Tekirdağ Namık Kemal U., Faculty of Theology, Department of Religious Sciences

Tekirdağ, Turkey

hsceliktas@nku.edu.tr

orcid.org/0000-0001-5404-4824

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, ilk şekli 27-28 Nisan 2018 tarihlerinde düzenlenen "Uluslararası İslâm Eğitimi Kongresi"nde sözlü olarak sunulan ve basılmayan "İslâm Eğitim Tasavvurunda Şer'î İlim Kavramı" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve değiştirilerek üretilmiş halidir. Makaleyi okuyarak önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Ü. Şeyma Z. Arslan ve Dr. Öğr. Ü. Ayhan Öz'e teşekkürlerimi sunarım. / *This paper is the final version of an earlier announcement called "International Islamic Education Congress" held on April 27-28, 2018, not previously printed, but orally presented at a symposium called "The Concept of Shar'î Science In Islamic Education", the content of which has now been developed and partially changed.*

Geliş Tarihi / Received: 04 Mart / March 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 23 **Sayı / Issue:** 3 **Sayfa / Pages:** 1077-1100

<https://doi.org/10.18505/cuid.535034>

Atıf / Cite as: Çeliktas, Hasan Sabri. "İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda Şer'î İlim Kavramı [*The Concept of Shar'î Science in Educational Conception Formed in Islamic Civilization*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/3 (December 2019): 1077-1100

<https://dergipark.org.tr/en/pub/cuid>

Abstract: In this article, the meaning of concept of *shar‘ī science* gained in *the conception of education*, which was established in Islamic civilization, was studied. The main problem of the research is to evaluate the idea of education in Islamic Civilization, which is closely related to the concept of shar‘ī science, with a false perception that it consists entirely of religious education. The beginning of Islamic Civilization is traced back to descent of the Qur‘an. The conception of education that started to emerge after this period is based on the understanding of the Qur‘an and hadiths at first. In later times, a wide variety of fields, such as language, literature, logic, wisdom, *riyāzat*, nature, and astronomy, have been included in the concept of education to encompass the whole existence of the entity. In the following centuries, these fields, which were included in *the course curriculum of the madrasahs*, were examined in detail in the works of *classification of sciences*. Therefore, the false perception needs to be re-considered. For this reason, the article focuses on how the concept of shar‘ī science is defined. Historical data analysis method was used to solve the problem. The claim of the article is that the concept of shar‘ī science has wide perspective to cover the world of meaning, mind and essence of man. As a result, this article, it was determined that the concept of shar‘ī science has a meaning to cover the majority of information fields that are subject to instruction in our educational conception.

Summary: The formation of the conception of education in Islamic civilization has emerged in the long term through a scientific process. During this time, a rich curriculum on the concept of education was shaped. The sciences that form the curriculum have been diversified in later periods compared to the early periods of Islam. With the advent of the different sciences, which provided this diversification and which were not at first, all the existing sciences were classified according to different perspectives by the ulama (muslim scholars). In the classifications, which have important contributions to the conception of education, the sciences were tried to be introduced and their position in the education life was tried to be explained. The sciences classified have not been dealt with against each other but rather to complement each other in different ways. The distinction of sciences in classification; different approaches such as linguistically, religious, secular, mental, transportation, philosophical and shar‘ī have been developed.

The concept of shar‘ī science, which can be expressed as a general definition of the sciences, is given in almost all of the works related to the classification of sciences, even under the name or different titles. When we look at the classification, it is seen that shar‘ī sciences are handled in four different approaches. As the first approach, the shar‘ī sciences are among the main elements of main division in the classification. Here, the shar‘ī sciences, in general, with the linguistic sciences and mental sciences were included in the top title. In the second approach, there are works in their classification that do not include the shar‘ī sciences and the distinction between it. In addition, these works collect the sciences within this scope under other scientific compositions or other names. In the third approach, among the works that give information about the general of the sciences, there are those who mentioned all together without classifying these sciences and others. In the last approach, the shar‘ī sciences are seen as the upper description of the knowledge fields that are included in the teaching, which covers the majority of the other sciences except for the linguistic sciences.

The approaches presented in the classification of sciences indicate the diversity of the issue. In order to have better understanding of the issue, it is useful to look closely at the meaning of the concept of shar‘ī sciences. At this point, three definitions of 2nd, 4th and 12th centuries are given respectively. Firstly, for Jābir b. Hayyān shar‘ī science is the most useful politics in terms of religion and the world, because it contains the benefits of the world’s interests after death.

Secondly, al-Ghazali (d. 505/1111) describes the shar‘ī science as the knowledge learned from Şārī ‘ and prophets, but not by the experience and hearing. According to this, the shar‘ī

science is defined as the knowledge of the sunnah that only gives information about revelation. The information fields outside this definition are also considered as the sciences, which are instrumental in reaching to shar‘ī science.

The perspective of the third definition of shar‘ī science is given by Saçaklızâde (d. 1145/1732). He lists the three definitions made before the time of his life from the specific (hās) to the general (ām). Saçaklızâde gave the aforementioned definition of al-Ghazali in the first sense of the concept of shar‘ī science. He points out that the meaning given here is allocated. The second definition belongs to Molla Husraw (d. 885/1480). According to him, the shar‘ī science is the sciences that can be reached through the sciences of the Şārī. In other words, it is the sciences that are not used except for obtaining the sciences obtained from Şārī itself. This meaning is a bit more extensive since there are no records as described in al-Ghazali. This definition is also included in the sciences benefited from it. Although it is not the first, there is *usūl-i fiqh* (Islamic legal theory) within this meaning.

In the third definition, shar‘ī science is the sciences that form the basis for things arising from Şārī or originating from Şārī. This definition belongs to Ibn Hajar el-Haytamī. He did not consider the partial allocation of the second meaning as given above, and included all the instrument sciences in the definition of shar‘ī science. Based on the definitions he gave, three shar‘ī science approaches made before the time he lived were listed from specific to general. Thus, in a sense, he depicts the general shape of the shar‘ī science perspective. With the approach to generalization, we can say that a shar‘ī science perspective that encompasses the majority of the fields involved in education is developing.

In the third meaning of shar‘ī science, it is seen that the majority of the fields of knowledge in education and training are gathered under one roof. The most important factor gathering the sciences together is the effort to understand the purpose of Şārī, who owns the whole area of existence. The fields of knowledge and sciences needed to achieve this aim can be included in the definition of shar‘ī science. The effort to understand the purpose of Şārī is also at the center of the idea of Islamic education. Since there are various dimensions of being, each step taken to understand and learn them is directed in a way to Şārī itself. Whether it is language and literary sciences or other sciences, such as mathematics, physics and philosophies, the aim is to recognize and understand Şārī for the collection of things that fall within the scope of all educational activities.

With shar‘ī science approach, teaching the whole of the area of existence owned by Allah is possible within the concept of education. In the works written for the education curriculum, it is seen that the perspective covering the majority of the sciences in the definition of third shar‘ī science is preserved. First of all, the meaning integrity of the shar‘ī science concept has been determined. In the definitions of three different periods given here, it is seen that the approach to the sciences, which are the subject of instruction in education is not exclusive but inclusive. Especially because of the width in the third sense, the majority of the instrument sciences and mental science fields in the curriculum are included in the definition of shar‘ī science.

Keywords: Religious Education, Education Conception, Classification of Sciences, Shar‘ī Science, Madrasah, Course Curriculum.

İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda Şer‘î İlim Kavramı

Öz: Bu makalede *şer‘î ilim* kavramının İslâm medeniyetinde teşekkül eden *eğitim tasavvurunda* kazandığı anlam incelenmiştir. Şer‘î ilim kavramıyla yakından ilgili olan İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunun, tamamıyla dinî eğitimden ibaret olduğu şeklinde yanlış bir algıyla değerlendirilmesi araştırmanın temel problemidir. İslâm medeniyetinin başlangıcı Kur‘ân-ı Kerim’in inişine kadar geri götürülmektedir. Bu dönemden itibaren oluşmaya başlayan eğitim tasavvuru ilk başlarda Kur‘ân-ı Kerim ve hadisleri anlama temeline dayanmaktadır. İlerleyen zamanlarda varlığın tamamını kuşatacak şekilde eğitim tasavvurumuza;

1080 | Hasan Sabri Çelikaş. İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...

dil, edebiyat, mantık, hikmet, riyaziyat, tabiiyyat ve heyet gibi birbirinden çok farklı alan dâhil olmuştur. Sonraki yüzyıllarda *medreselerin ders müfredatına* da giren bu alanlar *ilimler tasnifi* eserlerinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Dolayısıyla eğitim tasavvurumuzun tamamıyla dinî eğitimden ibaret olduğu şeklindeki algının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple makalede şer'î ilim kavramının nasıl tanımlandığı üzerinde durulmuştur. Problemin çözümüne yönelik tarihî veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Makalenin iddiası ise şer'î ilim kavramının, insanın anlam dünyasına, zihnine ve özüne yönelik alanları kapsayacak şekilde geniş bir perspektife sahip olmasıdır. Makalenin sonucunda şer'î ilim kavramının, eğitim tasavvurumuzda öğretime konu olan bilgi alanlarının çoğunluğunu kapsayacak anlam genişliğine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Özet: İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunun oluşumu uzun vadede ilmî bir süreçten geçerek ortaya çıkmıştır. Bu zaman zarfında eğitim tasavvuruna ilişkin zengin bir ders müfredatı da şekillenmiştir. Ders müfredatını oluşturan ilimler İslâm'ın ilk dönemlerine nazaran sonraki dönemlerinde çeşitlenmiştir. Bu çeşitlenmeyi sağlayan ve ilk başlarda olmayan farklı ilimlerin gelişimi birlikte tüm mevcut ilimler ulemâ tarafından farklı bakış açlarına göre tasnif edilmiştir. Eğitim tasavvurunun oluşumunda önemli katkısı olan tasniflerde ilimler tanıtılmaya ve bunların tahsil hayatındaki konumları belirtmeye çalışılmıştır. Sınıflandırılan ilimler birbirinin karşısı olacak şekilde değil, bilakis birbirini farklı yönlerden tamamlar şekilde ele alınmıştır. Tasniflerde ilimlerin ayrımı; lügavî, dinî, dünyevî, aklî, naklî, felsefî ve şer'î gibi farklı yaklaşımlar geliştirilerek mevzu bahis edilmiştir.

İlimlerin genel bir tanımlaması olarak ifade edilebilen şer'î ilim kavramına, ismen veya farklı başlıklar altında da olsa ilimler tasnifi ile ilgili eserlerin hemen tamamında yer verilmiştir. Tasniflere bakıldığında dört farklı yaklaşımda şer'î ilim kavramının ele alındığı görülmektedir. Birinci yaklaşım olarak değerlendirebileceğimiz eserlerde şer'î ilimler, tasnifteki ana bölümlenin temel unsurları arasındadır. Burada şer'î ilimler, genelde dil ilimleri ve aklî ilimlerle birlikte üst başlıkta yer almıştır.

İkinci yaklaşımda ise tasniflerinde şer'î ilim tamlamasına ve bununla ilgili bir ayrıma yer vermeyip bu kapsamdaki ilimleri başka ilim terkipleri veya başka isim altında toplayan eserler bulunmaktadır. Şer'î ilimlerin ele alındığı üçüncü yaklaşımda, ilimlerin geneli hakkında bilgi veren eserler arasında söz konusu ilimlerle diğerlerini tasnif etmeden, hepsini bir arada zikredenler yer almaktadır. Son yaklaşımda yer alan tasnifler arasında şer'î ilimler, lügavî ilimler haricindeki diğer ilimlerin çoğunluğunu kapsayacak şekilde öğretime söz konusu olan bilgi alanlarının üst tanımlaması olarak görülmektedir.

İlimler tasnifinde ortaya konulan yaklaşımlar meselenin çeşitliliğine işaret etmektedir. Meselenin daha iyi anlayabilmek için şer'î ilim kavramının anlamına yakından bakılmasında fayda bulunmaktadır. Bu noktada sırasıyla hicrî II., VI. ve XII. yüzyıla ait üç tanıma yer verilmiştir. İlk olarak Câbir b. Hayyân şer'î ilmi, dünya menfaatlerinden ölümden sonrasına ait faydaları içermesinden dolayı kendisiyle, din ve dünya bakımından faydalı siyasetlerin en üstünü kastedilen ilim şeklinde tanımlamaktadır.

İkinci olarak Gazzâlî (ö. 505/1111) şer'î ilim tanımını, tecrübe ve işitmekle olmayıp ancak Şârf'den ve peygamberlerden öğrenilen ilim, şeklinde yapmaktadır. Buna göre şer'î ilim sadece vahiy ve vahye müteallik sünnet bilgisi şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımın dışında kalan bilgi alanlarına da şer'î ilme ulaşmaya vesile olan ilimler olarak bakılmaktadır.

Şer'î ilmin üçüncü tanımına ilişkin perspektifi, Saçaklızâde (ö. 1145/1732) vermektedir. O yaşadığı dönemden önce yapılan üç tanım kapsamı özel (hâs) olandan genel (âm) olana doğru sıralanmaktadır. Saçaklızâde şer'î ilim kavramının birinci anlamında, Gazzâlî'nin yukarıda zikredilen tanımını ele alarak burada verilen anlamın tahsis edilmiş olduğuna işaret etmektedir. İkinci verdiği tanım ise Molla Hüsrev'e (ö. 885/1480) aittir. Ona göre şer'î ilim, Şârf'ye mahsus olan ilimlere kendisi aracılığıyla ulaşılabilen ilimlerdir. Yani kendisinden Şârf'den elde edilen ilimleri elde etmenin dışında yararlanılmayan ilimlerdir. Bu mana Gazzâlî'nin tanımındaki gibi kayıt konulmadığı için biraz daha kapsamlıdır. Ayrıca bu tanıma

'kendisinden yararlanılan ilimler de dâhildir. Birincisinde olmadığı halde, bu mananın kapsamında usûl-i fıkıh ilmi yer almaktadır.

İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö. 974/1567) ait olan üçüncü tanımda şer'î ilim, Şârî'den kaynaklanan veya Şârî'den kaynaklanan şeylere dayanak teşkil eden ilimlerdir. İbn Hacer, yukarıda verilen ikinci anlamdaki kısmî tahsisi de dikkate almamış ve şer'î ilim tanımına bütün alet ilimlerini dâhil etmiştir. Buradaki üçüncü tanımın aynı zamanda Câbir b. Hayyân'ın şer'î ilim kavramına yüklediği anlama ilk çizdiği tabloya, ilimlerin birçoğunu kapsama bakımından yaklaşmış olduğu da görülmektedir.

Saçaklızâde verdiği tanımlardan hareketle yaşadığı dönemden önce yapılan üç şer'î ilim yaklaşımını özelden genele doğru sıralayarak bir bakıma şer'î ilim bakış açısının umumî şeklini resmetmektedir. Bu tanımlara bakıldığında şer'î ilim kavramının üç şekilde ele alındığı müşahede edilmektedir. Şer'î ilim birincisinde Gazzâlî'de olduğu gibi mahza Allah Teâlâ'nın vahyi ve Hz. Peygamber'in (sav) vahye müteallik bilgisi şeklindedir. İkincisinde ise Câbir b. Hayyân'ın yaklaşımındaki gibi ahirete ilişkin fayda sağlayan din ve dünyaya ait bilgi olarak ifade edilmektedir. Üçüncüsünde de Şârî'in maksadını anlamaya yönelik bilgi alanlarını kapsayacak şekilde tanımlanmıştır. Gazzâlî kavramın anlamını tahsis ederken diğerleri umumileştirmiştir. Umumileşme şeklindeki yaklaşımla eğitim öğretime söz konusu olan alanların çoğunluğunu kuşatan bir şer'î ilim bakış açısının geliştiğini söyleyebiliriz.

Saçaklızâde'nin ön plana çıkardığı şer'î ilmin üçüncü anlamında eğitim ve öğretime söz konusu olan bilgi alanlarının çoğunluğunun bir çatı altında toplanmış olduğu görülmektedir. İlimleri bir araya toplayan en önemli etken ise bütün varlık alanının sahibi olan Şârî'in maksadını anlama gayretidir. Bu maksada ulaşmak için gereken bilgi alanları ve ilimler şer'î ilim tanımının içine dâhil edilebilmektedir. Şârî'in maksadını anlama gayreti İslâm eğitim tasavvurunun da gaye merkezinde bulunmaktadır. Varlığın çeşitli boyutları olduğu için bunları anlamaya ve öğrenmeye yönelik atılan her adım bir manada Şârî'in kendisine irca edilmektedir. İster dil ve edebî ilimler olsun ister riyazî, tabii ve hikemî gibi diğer ilimler olsun bütün eğitim öğretim faaliyet alanına giren şeylerin tahsilinden maksat Şârî'i tanımak ve anlamaktır.

Şer'î ilim yaklaşımıyla Allah Teâlâ'nın sahibi olduğu varlık alanının tamamının öğretimi, eğitim tasavvurunun dâhilinde mümkün görülmüştür. Daha önceki yüzyıllarda örnekleri bulunmakla birlikte XVIII. yüzyılda eğitim müfredatına yönelik yazılan eserlerde de üçüncü şer'î ilim tanımındaki ilimlerin çoğunluğunu kapsayan bakış açısının muhafaza edildiği görülmektedir.

Şer'î ilim bakış açısının aldığı nihai şekil ile o döneme kadar yerleşmiş olan eğitim tasavvurumuzda ön plana çıkan hususları şu şekilde ifade edebiliriz. Öncelikli olarak şer'î ilim kavramının kazandığı anlam bütünlüğü tespit edilmiştir. Burada verilen üç farklı döneme ait tanımlamalarda eğitimde öğretime konu olan ilimlere yaklaşımın dışlayıcı değil kapsayıcı olduğu görülmektedir. Özellikle üçüncü manadaki anlam genişliğine bakılarak eğitimde, öğretime söz konusu âlet ilimlerinin ve aklî ilim alanlarının çoğunluğu şer'î ilim tanımı içine dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Eğitim Tasavvuru, İlimler Tasnifi, Şeri İlim, Medrese, Ders Müfredatı.

GİRİŞ

Bu makalenin konusu İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurumuzda şer'î ilim kavramının nasıl ele alındığıdır. Eğitim tasavvurumuzda ilimler, genel olarak ele alınırken *şer'î ilim* kavramı önemli bir konumda bulunmaktadır. *Şer'î ilim* tamlamasındaki *şer'î* kelimesinin ilk çağrıştırdığı anlamın din ile ilgili olması hasebiyle eğitim tasavvurumuzun bütününe dinî eğitim olarak bakılabilmektedir. Söz konusu bakış açısı isabetli görünmemektedir. Zira eğitim tasavvurunda sadece kelâm, fıkıh, hadis, tefsir gibi ilimlerin öğretimi değil dil, edebiyat, mantık, hikmet, riyazî ve tabii gibi diğer bilgi alanlarının da öğretimi önemli bir yer

1082 | Hasan Sabri Çelikaş, İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...

kaplamaktadır. Bu durumu resmedecek şekilde eğitim tasavvuruna konu olan bilgi alanlarının genel bir tanımlaması yapılmalıdır. Ayrıca *İslâm medeniyeti* tabirinde medeniyeti niteleyen *İslâm* kelimesi bir dini çağrıştırdığı için burada teşekkül eden eğitim tasavvurunda dinî hususların öğretileneği algısı da ön plana çıkabilmektedir. Bu algının karşısında ise dinî olmayan bir alan tasavvuru bulunmaktadır. Dinî olmayan alan tasavvuru ise zihinlerde çatışma ortaya çıkarmaktadır. Zihinlerdeki çatışmanın tezahürleri de dinî-lâdinî şeklinde eğitim alanına yansımaktadır. Dolayısıyla makalenin temel problemi olarak gördüğümüz bu hususun doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için *şer'î ilim* kavramına yönelik yaklaşımın eğitim tasavvurumuzda nasıl olduğuna bakılması gerekmektedir. Amacımız şeri ilim kavramının günümüzde anlaşıldığı şekliyle sadece dini ilimleri kapsayıp kapsamadığını açıklığa kavuşturmadır.

Bu bağlamda makalenin iddiası ise eğitim tasavvurumuzda şer'î ilim kavramının; tarihi süreç içerisinde insanın anlam dünyasına, zihnine ve özüne yönelik alanları kapsayacak şekilde geniş bir perspektife sahip olmasıdır. Böyle bir perspektifin özellikle günümüzde farklı konularda ele alınan müstakil bilgi alanları halindeki ilimleri/bilimleri bir çatı altında değerlendirebilmeye imkân vermesi umulmaktadır.

Makalede tanımlanan problemin çözümüne yönelik tarihî veri analiz yöntemi esas alınmıştır. Bu çerçevede İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunun ve buna bağlı olarak şekillenen müfredat programının oluşumu kısaca ele alındıktan sonra, eğitimle yakın ilişkisi bulunan ilimler tasnifi ile ilgili eserlerde *şer'î ilim* kavramına yönelik yaklaşım tespit edilmiş ve kavrama ilişkin yaklaşım farklılıkları gruplandırılmıştır. Yaklaşım farklılıkları göz önünde bulundurularak şer'î ilim kavramının tanımları verilmiştir. Daha sonra eğitim tasavvuruna ve ders müfredatına ilişkin diğer kaynaklarla karşılaştırmalar yapılmıştır. Son olarak ortaya çıkan tablo yorumlanarak analiz edilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan *eğitim tasavvuru* ile ilk terbiyelerini *Kur'ân-ı Kerim* ve sünnetten alan Müslümanların, varlığını tamamını kuşatmak için tarih boyunca geliştirdikleri eğitim anlayışı, eğitim kurumları, ilimler ve bunların öğretim usulleri gibi hususların bütünü; *müfredat* kavramı ile de eğitim ve öğretime söz konusu olan ilimler kastedilmektedir.

Eğitim tasavvuru, başta Emevîler (m. 661-750) ve Abbâsîler (m. 750-1258) olmak üzere Asya, Avrupa ve Afrika'nın önemli bölgelerini kapsayacak şekilde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Müslümanların uzun asırlar boyu ortaklaşa katkısıyla oluşmuştur. Çalışmamızın boyutları nedeniyle eğitim tasavvuru ile ilgili diğer bölgelerdeki şahıs ve eserlere yer verilmeye birlikte bu geniş coğrafyanın ekseriyetle Selçuklu (m. 1040-1308) ve Osmanlı (m. 1300-1922) toprakları dikkate alınmıştır. Bu bağlamda eğitim müfredatına ilişkin açıklamalarda, Selçuklu ve öncesindeki eğitim anlayışını tevarüs etmesi ve somut örneklerin daha çok olması hasebiyle Osmanlı medrese eğitimine yönelik eserler göz önünde bulundurulmuştur.

Eğitim tasavvuru ile şer'î ilim kavramını bir arada ele alan müstakil bir çalışma tespit edilemedi. Buna karşın şer'î ilim kavramına ilişkin değerlendirmeler daha çok ilimler tasnifini esas alan çalışmalarda geçmektedir. İlimler tasnifi meselesi ile ilgili çalışmalarda genelde konu iki noktada yoğunlaşmaktadır. İlk grupta belli bir şahsın ilimleri hangi mantıkla tasnif ettiği incelenmektedir. Örneğin Bedir'in çalışmasında İbn Haldun'un ikili ilim tasnifine nasıl baktığı açıklanmakta ve özellikle kelâm ve tasavvuf tasnifinde nasıl temellendirildiği üzerinde durulmaktadır. Daha sonra ilm-i umran ile naklî ilimler arasındaki irtibata işaret edilerek İbn Haldun'un ikili ilim tasnifinden özellikle naklî ilimlerin tasnifini temellendirirken geliştirdiği

yöneteme dikkat çekilmektedir.¹ İkinci gruptaki çalışmalar da belli bir ilim dalının tasniflerindeki konumunun ne şekilde olduğu² üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışmalarda şer'î ilim kavramına genelde dinî ilim karşılığı verilmektedir. Bir istisna olarak Yığın, şer'î ilim kavramının, bizim de aşağıda zikrettiğimiz, üç anlamını vermekle birlikte meseleyi, eğitim tasavvuruyla ve ilimler tasnifinin tamamıyla ilgili olarak almaktan ziyade fıkıh usûlünün konumu bağlamında değerlendirmiştir.³ Bunların yanında Ömer Türker'in, "ilimler tasnifi ile ilgili eserlerin İslâm düşünce geleneğini şekillendiren esas kaygının ne olduğu sorusu" çerçevesinde ele aldığı makalesi bulunmaktadır. Türker, bütün tasnif literatürünün esas itibarıyla İslâm düşüncesindeki genelde din-felsefe, özelden akıl-vahiy ilişkisi sorununun bir neticesi olduğunu ileri sürmektedir. Özellikle aklî ve naklî ilimlerin tamamını kapsayan tasnif eserlerinin, din-felsefe ilişkisi sorununun çözümüne bağlı olarak şekillendiğini ifade etmektedir. Türker'in bu duruma gösterdiği delil, tasnif eserlerinin ilk önce din-felsefe ilişkisini bir sorun olarak ortaya koyan filozoflar tarafından yazılmış olmasıdır. Buradan hareketle tasnif tarihinde öne çıkanları daha sağlıklı belirlemenin de ancak tasnif literatürünü din-felsefe veya akıl-vahiy ilişkisi sorununa bağlı olarak okumakla mümkün olduğunu iddia etmektedir.⁴ Buradaki bakış açısına uygun olarak aklî ilimlere nazaran şer'î ilimlerin konumu ve nasıl ele alındığı sorgulanmaktadır. Bu iddianın ne kadar isabetli olduğu tartışılmalıdır. Zira tasnifin ilklerinden kabul edilen gerek Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) gerekse de Fârâbî'nin (ö. 339/950) tasnif ile ilgili eserlerinde din-felsefe ilişkisi bir sorun olarak görülmemektedir. Bilakis her ikisinde din-felsefe ilişkisi, karşıtlıktan ziyade birbirinin tamamlayıcısı şeklinde ele alınmaktadır. Câbir b. Hayyân'da bunun açık ifadesi şer'î-aklî ayırımının *din ilmi* üst başlığı altında verilmesidir. Her ikisine de dinin bir veçhesi olarak bakılmaktadır.⁵ Fârâbî'nin İhsâü'l-Ulûm isimli eserinde ise şer'î-aklî ayırımı bulunmamaktadır. Kelâm ve fıkıh ilmi genel tasnif sisteminin bir mütemmimi olarak verilmektedir.⁶

Mevcut çalışmalardan farklı olarak bu makalede ise ilimler tasnifinin İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvuru ile yakın ilişkisine işaret edip şer'î ilim kavramının, diğer ilim gruplarını dışlayıcı değil kapsayıcı ve bütünleştirici şekilde ele alındığı üzerinde durulmuş; şer'î ilim kavramının bizzat kendisi, anlamı ve eğitim tasavvurunda müfredat oluşumuna etkisi konu edinilmiştir. Bu vesile ile literatüre bir katkı sunulması beklenmektedir.

¹ Bk. Murtaza Bedir, "İbn Haldun'un Gözüyle Naklî İlimler", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak, Uluslararası Sempozyum, İstanbul*, (İSAM, 2006), 219-233 ve bu matbu bildirisinin makale hali için bkz. Murtaza Bedir, "İslâm Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (2006), 5-31. Bu kapsamdaki diğer çalışmalar için bk. Hüseyin Atay, "Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980), 1-41; Kemal Faruk Molla, "Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı Ve İlim Tasnifi", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 10/18 (2005/1), 245-273; Osman Bakar, *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, trc. Ahmet Çapku (İnsan Yayınları, İstanbul, 2012); Mansur Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'ye (ö. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve Munif Fî Sinâ'Ati't-Tarîf/Ta'Rîfâtü'l-'Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 383-404; Veysel Kaya, "Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2016), 187-216.

² Örneğin bk. Süleyman Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 245-264; Adem Yığın, "Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 20 (2013), 7-46; Mustakim Arıcı, "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2016), 1-29.

³ Yığın, "Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu", 25-26.

⁴ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 534.

⁵ Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı: Kitâbu'l-Hudûd*, trc. Aygün Akyol, İclal Arslan (Ankara, Elis Yayınları, 2015), 38.

⁶ Mehmet Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-ulûm*, trc. Ahmet Ateş (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986), 53.

1. İSLÂM MEDENİYETİNDE TEŞEKKÜL EDEN EĞİTİM TASAVVURUNUN VE DERS MÜFREDATININ OLUŞUMU

Eğitim tasavvurunun; kurumlar, öğretim şekilleri ve müfredat gibi hususların ilgili olduğu eğitimsel boyutu ile eğitime yön veren düşünsel boyutu bulunmaktadır. Yekdiğerinden bağımsız olmayan ve birbirini inşa eden bu iki boyut zaman içerisinde farklı şekillerde gelişmiştir.

Eğitim tasavvurunun eğitimsel boyutunun oluşumu hicrî birinci asırdan itibaren teşekkül etmeye başlamıştır. İlk dönemlerde *Kur'ân-ı Kerim*'i ve hadis-i şerifleri anlamak eğitimin temel gayretleri arasında olmuştur.⁷ Bu dönemde Hz. Peygamber'den (sav) devralınan mirasta üç temel vazife noktası tespit edilmektedir. Bunlar ilahî mesajı ve onun uygulamasını *tebliğ*, bunların *talimi* ve bu ikisinin icra ve tatbikleri noktasında *numune-i imtisal* olmak şeklinde belirlenmektedir. Bu üç vazife insanlığı *saâdet-i mutlakaya* ulaştırmak için yapılmaktadır. Buradan hareketle eğitimdeki yakın gayenin *tasfiye-i ruh ve terbiye-i insaniyette* ibaret olduğu ifade edilmektedir.⁸

H. Peygamber'den (sav) gelen eğitim birikimi sahabeye ve tâbiîne taşınmıştır. Onlar da en yüce gaye olan *i'lâ-yı kelimetullahı* en iyi bir şekilde yürütmüşlerdir. Bu dönemde tâbiînin âlimleri tarafından yürütülen eğitim işlerinde öğretimin genel ve hususî olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Öğretimin genel şeklinde Müminler, sahabe-i kirâma ve tâbiînin âlimlerine din hakkındaki meseleleri danışarak öğrenmektedirler. Öğretimin hususî şeklinde ise vakitleri ve durumları müsait kimseler sahabeden ve tâbiînden âlim olanların sohbetlerine, ders halkalarına ve meclislerine sürekli bir şekilde devam ederek buralarda o dönemde cari olan ilimleri ve güzel hasletleri öğrenirlerdi. Gayesi “ebedî saâdete ulaşmak için tasfiye-i ruh ve terbiye-i insaniye” olan bu türlü eğitim öğretim, medreselerin de ilk nüveleri olarak kabul edilmektedir.⁹ Tâbiîn devrinin sonlarından itibaren (h.65-135/m.684-752) eğitim öğretim, o dönemin şartlarına göre düzenli bir şekil almaya başlamıştır. Bu dönemde eğitime konu olan ilimler arasında ilm-i tevhid, ulûm-ı Kur'âniye, hadis ve fıkıh sayılmaktadır.¹⁰

Fetihlerle birlikte İslâm coğrafyasının genişlemesi farklı dinden, görüşten ve ırktan birçok kimse ile teması gerektirmiştir. Çok yönlü temas ise itikadî ve fikhî yeni sorunları beraberinde getirmekle birlikte yeni düşüncelerin ve nispeten bu düşüncelerin sistemleşmiş ilmi birikimlerinin Müslüman topluma taşınmasına da vesile olmuştur. Bunların neticesinde Müslümanların hayat şartlarında, ictimâî ortamlarında ve düşünce dünyalarında önemli değişim meydana gelmiştir. Buna benzer noktalarda yaşanan değişimin de tesiriyle müfredat bağlamında yukarıda geçen ilimlerin yanında yeni ilgi alanlarının ve bunlara ilişkin kavramların ortaya çıkması kaçınılmaz bir şekil almıştır.

Ortaya çıkan yeni ilgi alanları ve kavramların anlaşılması ise başlı başına önemli çaba gerektiren bir durumdur. Söz konusu müfredatın bu durumu aşabilecek şekilde yeterli donanımı henüz bulunmamaktadır. Ders müfredatının yeterli donanıma sahip olmamasına sebep sayılabilecek iki husus ön plandadır. İlki farklı kültürler ve dillerle karşılaşınca dil probleminin ortaya çıkmasıdır. Bu ortamlarda Arapçanın feshati bozulma tehlikesi ile karşılaşmıştır.

⁷ İlk dönem İslâm eğitim tarihi için bk. M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim ve Öğretim*, trc. Sadık Cihan (Etüt Yayınları, Samsun, 2000), 15-24; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım (Damla Yayınevi, İstanbul, 1976), 33-48; Mehmet Dağ-Hıfzırrahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi* (Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1974), 65-68; Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi* (Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983), 19-23; Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi* (Fecr Yayınları, Ankara, 2002).

⁸ Kazanlı Halim Sabit, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, *Sırât-ı Müstakîm*, 124 (17 Muharrem 1329/5 Kânunusani 1326/18 Ocak 1911), s. 331.

⁹ Medrese öncesi eğitim ortamları ile ilgili olarak bk. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu (Klasik Yayınları, İstanbul, 2012), 44-63.

¹⁰ Halim Sabit, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, 332.

Arap dili ile yazılan *Kur'ân-ı Kerim'in* ve hadislerin okunması ve anlaşılmasında sıkıntı oluşmuştur. Diğer taraftan Arap olmayan Müslümanların da iki asıl kaynağı okuyup anlamaları için Arap dilini öğrenmeleri gerekmiştir. Bu minval üzere önce Arapçanın sarf ve nahvi; daha sonraları da bu dilin inceliklerini öğretmek için meânî, beyan ve bedî' gibi ilimler ders müfredatlarına alınmıştır. Ders müfredatının yeterli donanıma sahip olmamasına sebep olan ikinci husus farklı düşüncelerle karşılaşılmasıdır. İslâm coğrafyasının genişlemesi neticesinde gün yüzüne çıkan muhtelit yapı, siyasî ve fikrî sorunlarla birlikte bu yöndeki ayrılıkları da yanında getirmiştir. Fikrî sorunların niteliğine etki edebilecek, önceden olmayan yeni ilimler tercüme edilmeye başlamış; ilimlere ait daha evvel bilinmeyen yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Muhallif olan taraflar yeni ilimlerden sayılan ulûm-ı akliye ve felsefiye ile meşgul olmuşlar ve itirazlarını bu çerçevede ileri sürmüşlerdir. Bu sorunların çözümü için mevcut ilimlerin ve ders usullerinin yeterli olmadığı görülmüştür. Böylelikle hâlihazırdaki ilimlerin göstermiş olduğu usullerle düsturları müdafaa ve muhafazaya yardım maksadıyla ilimler arasında ulûm-ı akliye ve felsefiye de ilave edilmiştir. Bu suretle ders müfredatları genişlemekle birlikte ilk dönemden itibaren yerleşmiş olan "ebedî saâdete ulaşmak" şeklindeki öğretimin maksadı aynı kalmıştır.¹¹

Eğitim tasavvurunun eğitimsel boyutu bahsedilen minvalde gelişirken buna paralel olarak düşünsel boyutu da zamanla şekillenmiştir. Eğitim tasavvurunun ilk başlardaki teşekkülünde, varlığın ve ilâhın özelliklerinin tanımlanması Arap dilinin imkânları çerçevesinde *Kur'ân* ve hadislerden elde edilen bilgilerle yapılırken bu kaynaklardan alınan cevaplar yeterli görülmekteydi. Ne var ki zamanla bu cevaplar, değişen şartlarla birlikte ortaya çıkan zihni, itikâdî ve fikhî sorunların çözümünde yeterli olamamaktaydı. Sorunların çözümüne yönelik olarak sonradan tercüme yoluyla dâhil olan felsefî ilimlerin özellikle ilâhiyat bahisleri ile mantık ilmi Müslüman âlimler tarafından önemsendi. Müslüman âlimler ilâhiyatın ve mantığın meselelerinin verdiği imkânları mevcut birikimleriyle mezcederek sorunların çözümüne yönelik önemli adımlar atmışlardır. Bu adımlar arasında ilk başlarda Allah Teâlâ'nın vücudunu ve sıfatlarını konu edinen kelâm ilminin, varlığın tamamını kapsayacak şekilde yeniden yapılandırılması gösterilebilir.¹² Eğitim tasavvurunun düşünsel boyutunun gelişmesinde yapıcı ve dönüştürücü bir katkısı olan kelâm ilminin, varlığın tamamını kapsayacak şekilde yapılandırılması fizikî âlemin İslâmî bakış açısıyla ele alınmasına vesile olmuştur. Bu durum da İslâm'da bütünüyle varlığın, eğitimin konusu olmasına imkân vermiştir. Bunun yanında söz konusu adımlara mantık ilminin; fikhin ve kelâmın da aralarında bulunduğu ilimlerin tamamının tahsilinin ön şartı olarak alınması ve buna göre yorumlanarak değer kazanması da gösterilebilir.¹³

Bütün bu gelişmeler neticesinde eğitim tasavvuru daha geniş bir zemine yayılmıştır. Yayılan geniş zemin üzerinde eğitim tasavvuru öncekine nazaran yeni sayılabilecek bir merhaleye geçmiş ve eğitim kurumsallaşmaya başlamıştır. Kurumsal yapıların mühim örneklerinden olan medreseler, o dönemlerde ilimlerin öğretiminin bir arada yapıldığı önemli müesseseler olmuştur. Özellikle h. IV/m. X. asırdan sonra medreseler İslâm dünyasında yaygınlaşmıştır.¹⁴

¹¹ Halim Sabit, "İslâm-ı Medâris Münasebetiyle", 332-333.

¹² Kelâm ilminin varlığın tamamını kuşatan bir ilim olmasıyla ilgili olarak bk. Ömer Türker, "Kelâm İlminin Metafizikleşme Süreci", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12/23 (2007/2), 75-91.

¹³ Gazzâlî, Mustasfâ'nın burhan, tanım ve nazar gibi mantığın konularından bahsettiği mukaddime kısmının bütün ilimlerin mukaddimesi olduğunu ve bu mukaddimeyi tam olarak kavrayamayan kimse-lerin ilimlerine kesinlikle güven olamayacağını bildirmektedir. Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ: İslâm Hukuk Metodolojisi*, trc. Yunus Apaydın (Klasik, İstanbul, 2006), 1: 17.

¹⁴ Medreselerin kuruluşu ile bk. Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim ve Öğretim*, 24-28; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, 67-73; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1 (İstanbul, İFAV, 2005), 60-63; Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 324-325; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri* (Nizamiye Akademi, İstanbul, 2017), 71-82.

Hicrî V. ve VI./miladî XI. ve XII. yüzyılda öncelilere nispeten daha müesses hale gelen medreselerin ders müfredatları yukarıda tasvir edildiği şekilde *Kur'ân* ilimleri, hadis ilimleri, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, ulûm-ı Arabiye ve edebiye gibi ilimlerden oluşmaktadır.¹⁵ Bu dönemden sonra özellikle Osmanlı medreselerinin gelişimiyle tedris edilen ilimler arasına mantık, hikmet, heyet, hesap ve hendese gibi ilimler de dâhil olmuştur.¹⁶

Söz konusu ilimleri tanımlamak ve ilimler arasında bir takım irtibatlar oluşturmak üzere hicrî ikinci yüzyıldan sonra hemen her dönemde ilimlerin tasnifine yönelik önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, ilimlerin eğitim tasavvurundaki konularının anlaşılmasında ve sınıflandırılmasında ciddi çabalar sergilenmiştir. İlimlerin tasnifinde, eğitim öğretimi meselesi ve buradaki müfredatı şekillendirme önemli bir yer almaktadır. Bu durumu net bir şekilde ifade eden Fârâbî, ilim öğrenecek kişiler için tasnif kitaplarını birer kılavuz olarak kabul etmektedir.¹⁷ İbn-i Efkânî (749/1348) de ilimlerin çeşitlerini ayrıntılı bir şekilde açıkladığı kitabını yazmadaki gayesinin, arınmış nefisleri insanî kemâlâta teşvik etme; insana, bir ilmi öğrenmek veya bir ilmin neye yaradığına bakmak istediğinde onu gösterme olduğunu söylemektedir.¹⁸ Tasniflerin yapıldığı eserlerde ilimlerin ayrımı; lügavî, dinî, dünyevî, aklî, naklî, felsefî ve şer'î gibi farklı yaklaşımlar geliştirilerek mevzu bahis edilmiştir.

2. İLİMLER TASNİFİ ESERLERİNDE ŞER'Î İLİM YAKLAŞIMI

İlimler tasnifi eserlerinde şer'î ilim yaklaşımının nasıl ele alındığı sorusu, kavramın İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunda kazandığı anlamı görebilmek açısından önem arz etmektedir. Bu hususu görebilmek için burada h. III./m. IX. yüzyıl ile h. XII./m. XVIII. yüzyıllar arasında ön plana çıkan ilimler tasnifi eserleri dikkate alınmıştır. Eserler kendi içinde gruplandırılmıştır. Gruplandırılmada şer'î ilim kavramının ya da bunu çağrıştıran ilimlerin genel tasnif içindeki konumlandırılmaları dikkate alınmıştır. Buradaki gayemiz, anlamına geçmeden önce şer'î ilim yaklaşımının ilimlerin genelini mevzu bahis eden eserlerdeki durumunu ortaya çıkararak kavrama ilişkin bir tespit yapmaktır.

İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunda öğretime konu olan ilimlerin genel bir tanımlaması olarak ifade edilebilen şer'î ilim kavramına, ismen veya farklı başlıklar altında da olsa ilimler tasnifi ile ilgili eserlerin hemen tamamında yer verilmiştir. Tasniflere bakıldığında dört farklı yaklaşımda şer'î ilim tamlamasının ele alındığı görülmektedir. Birinci yaklaşım olarak değerlendirebileceğimiz eserlerde şer'î ilimler, tasnifteki ana bölümlemenin temel unsurları arasındadır. Burada şer'î ilimler, genelde dil ilimleri ve aklî ilimlerle birlikte üst başlıkta yer almıştır. Câbir b. Hayyân, Hârizmî (ö. 387/997), İhvân-ı Safâ (h. IV./m. X. yy.) ve Taşköprizâde (ö. 968/1561) gibi âlimlerin yaptığı tasnifler bu gruba verilecek misaller

¹⁵ Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim ve Öğretim*, 50-51.

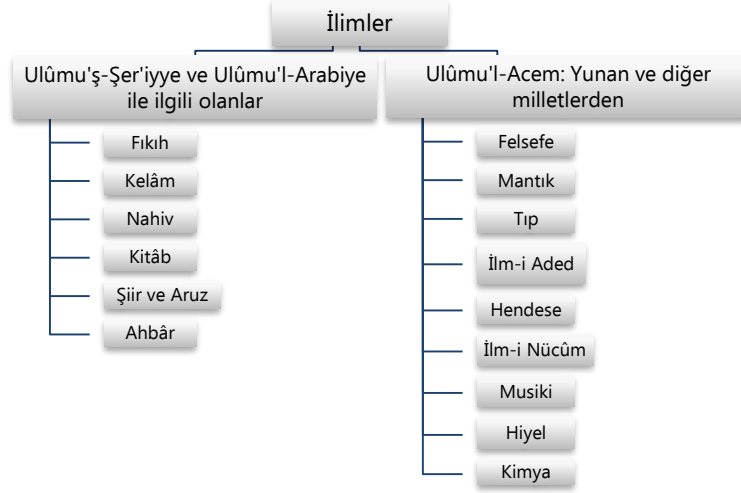
¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965), 19-23; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984), 40-63; Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1: 87-90.

¹⁷ Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-ulûm*, 53-54.

¹⁸ Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî İbnü'l-Efkânî, *Kitâbü İrşâdi'l-kâsîd ilâ Esna'l-makâsîd*, thk. Jan Justus Witkam (Ter Lugt Press, Leiden, 1989), 13 [452].

arasındadır.¹⁹ Bunlardan kâtiplik vasfıyla ön plan çıkan Hârizmî eserinde ilimleri, *ulûmu'ş-şer'iyye* ve *ulûmu'l-acem* şeklinde iki başlıkta ele almıştır.²⁰

Şekil 1: Hârizmî'ye Göre İlimler Tasnifi²¹

Şekil 1'de yer alan şer'î ilimler başlığındaki ilimlerin çeşitliliğine bakıldığında bu başlığın, diğer âlimlerin şer'î ilimler arasında kabul ettiği İslâmî kaynaklı ilimleri tanıtmak amacıyla konulmadığı görülmektedir. Zira burada tefsir ve hadis ilimlerine hiç değinilmeksizin nahiv, şiir, kâtiplik mesleği ile ilgili bilgiler ve o dönemdeki farklı dinlere ve kültürlere sahip toplumların tarihlerinden bahseden ilm-i ahbâr yer almaktadır. Acem ilimleri başlığında da Arabî olmayan toplumlardan alınan felsefe, mantık, tıp, hendese ve kimya gibi ilimler bir araya getirilmiştir. İlimlerden ve bunlara ait ıstıhlardan bahseden söz konusu Mefâtihu'l-Ulûm kitabına en çok ihtiyaç duyacaklar arasında kâtipler ve edipler bulunmaktadır.²² Bu sebeple olsa gerektir ilimlerin tanımı ve içeriği verilmeksizin ilgili ilim dallarını tanıttığı kavramsal çerçeve çizilmekle yetinilmiştir. Buradaki tasnifin daha çok ilimlerin çıkış yerine göre izafe

¹⁹ Bu grupta yer alan tasnifler için bk. Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı*, 38; Hârizmî Muhammed bin Ahmed bin Yusuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1409/1989), 17-18; Hasan Akkanat, "İbn Sina'nın Akıl Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi", *Dini Araştırmalar*, 11/31 (Mayıs-Ağustos 2008), 196-204; İbn Hazm, "Risâletü Merâtibi'l-ülûm", *Resâilü İbn Hazm el-Endülüsî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut, el-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri, 1983), 4: 78; *Resâilü İhvânî's-Safâ* (Dâru Sâdır, Beyrut, h.1386/m.1957), 1: 266-267; *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, Editör: Abdullah Kahraman (Ayrıntı, İstanbul, 2012), 1: 181; İmam Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din Tercümesi*, trc. Ahmed Serdaroğlu, (Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974), 1: 48-49; İmam Gazâlî, *Tevhîd ve Ledün Risâleleri*, Türkçesi: Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun (Furkan Basın Yayın, İstanbul, 1995), 81-87; Davud-ı Kayserî, *İthâfu's-Süleymanî fî Ahdi Orhânî*, (Millet Ktp., Ali Emîrî, Arâbî nr. 2173), 42 vr.'dan naklen Molla, "Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı Ve İlim Tasnifi", 257 ve 264; Kaya, "Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi", 201; Taşköprizâde Ahmet Efendi, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, Mütercimi: Kemâleddin Mehmed Efendi, (İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1313), 1: 443.

²⁰ Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, 17-18.

²¹ Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, 17-18.

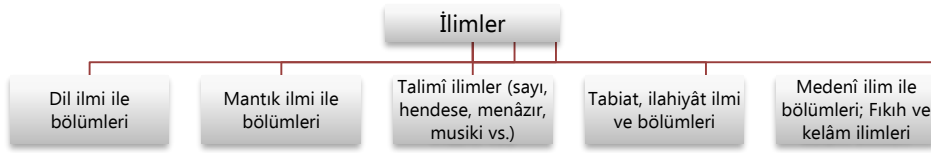
²² Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, s. 14.

1088 | Hasan Sabri Çelikaş, İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...
edildiği görülmekte²³ olup Hârizmî'nin yaptığı ikili ayırmada dinî-din dışı karşıtlığından bahsetmek imkân dâhilinde bulunmamaktadır.²⁴

İkinci yaklaşımda ise tasniflerinde *şer'î ilim* tamlamasına ve bununla ilgili bir ayrıma yer vermeyip bu kapsamdaki ilimleri başka ilim terkipleri veya başka isim altında toplayan eserler bulunmaktadır.²⁵ Örneğin Fârâbî'nin İhsâü'l-Ulûm isimli eserinde beş grupta sınıflandırılan ilimler arasında *şer'î ilim* adına bir başlık yer almamaktadır. Ancak farklı tasniflerde âlimler tarafından *şer'î* ilimlerden sayılan kelâm ve fıkıh, Fârâbî'nin tasnifinde medenî ilim başlığı ile birlikte verilmektedir.²⁶

Fârâbî'nin, ilimleri beş bölümde incelerken *şer'î ilim* şeklinde bir ayrıma gitmeden, fıkıh ve kelâm gibi ilimleri farklı bir grupta ele alması iki yönden değerlendirilebilir. İlk olarak bu durumu Fârâbî'nin medenî ilme yüklediği anlam ile açıklamak mümkündür. Ona göre medenî ilim, gerçekte saâdet olan ile olmayan şeyleri göstermektedir.²⁷ Bu açıdan bakıldığında her iki ilim gerçek saâdeti hedeflediği için Fârâbî'nin tasnifinde ahlâk, ev idaresi ve siyaset ile birlikte medenî ilmi oluşturan grup içinde yer almıştır. Aşağıda Şekil 2'de görüldüğü üzere *şer'î ilim* kapsamında başka bir ilim de zikredilmemektedir.

Şekil 2: Fârâbî'ye Göre İlimler Tasnifi²⁸

Fârâbî'nin tasnifinde özel olarak *şer'î ilim* ayırımına yer verilmeme sebebinin ikinci yönü, her ne kadar bu iki ilim alanında önemli eserler telif edilse de fıkıh ve kelâmın teşekkülünün o dönemde henüz tamamlanmaması olabilir. Bunu destekleyecek bir delil olarak Fârâbî'nin İhsâü'l-Ulûm'daki kelâm tanımı verilebilir. Ona göre kelâm, "insana dini kuranın açıkça anlattığı belli düşünce, fikir ve işleri muzaffer kılmak ve onların aksi olan her şeyin söz

²³ Mefâtihu'l-Ulûm'da yer alan ayırımdaki *şer'î/Arabî* ve acem (Arabî olmayan) terimlerinin Hârizmî'nin zihninde *şer'î-kültürel* kıstasın ilimler için ayırıcı vasıf olduğunu gösterdiği ileri sürülmektedir. Bk. İlhan Kutluer, "Bir Bürokratin Gözüyle Kelâm ve Felsefe", *Akal ve İtikâd: Kelâm-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar* (İz Yayıncılık, İstanbul, 1996), 218.

²⁴ Hârizmî'nin, bilimlerin sınıflandırılması problemini bu şekilde ele alarak dinî ve dünyevî ilimlerin arasına bir çizgi çizdiği şeklinde yorum yapılmaktadır. Ancak yukarıda belirtildiği üzere ilimlerin tasnifinde böylesine bir çizgi çizme endişesinin olmadığı görülmektedir. İlgili yorum için bk. Raik Bahadır, "Ebû Abdullah el-Hârizmî ve Mefâtihu'l-Ulûm Adlı Ansiklopedik Eseri Üzerine Birkaç Söz", trc. Fegani Beyler, *Dörtöge: Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları*, 7/11 (2017), 211.

²⁵ İkinci grupta yer alan tasnifler için bk. Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-ulûm*, 53; Ebu'l-Hasan el-Âmirî, *Kitâbü'l-İ'lâmî bi Menâkibi'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamid Gurâb (Dâru'l-Asâle, Riyad, 1408/1988), 80-81; İbn Abdü'l-berr, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fazlihi* (Medine, el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968), 2: 46; İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Derviş el-Cüveydî (el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, et-Tab' u's-Sânî, 1416/1996), 406; İbn Haldun, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ (Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016), 782; Taşköprizâde Ahmet Efendi, *es-Se'âdetü'l-Fâhira ff Siyâdeti'l-Âhira: İlimler Tasnifi*, thk. ve trc. Sami Turan Erel (İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016), 132-218. Taşköprizâde bu eserinde ilimleri temelde âlet, itikâdî ve amelî şeklinde üç gruba ayırmaktadır. *Şer'î* ilimleri, itikâdî ilimlerin alt kolu olarak vermektedir. Buna göre itikâdî ilimler iki alt başlıkta değerlendirilmektedir: a. İtikâdî *şer'î* ilimler, b. İtikâdî hikemî ilimler.

²⁶ Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-ulûm*, 53.

²⁷ Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-ulûm*, 118-119.

²⁸ Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-ulûm*, 53.

ile yanlışlığını göstermek iktidarını kazandıran bir melekedir.”²⁹ Bu tanım, kelâmın henüz küllî bir ilim³⁰ olarak değil de dine karşı saldıranların fikirlerini çürüterek onlara cevap veren ve bunun mukabilinde doğruluğunu ispatlamaya çalışarak dini savunan bir *sinâat* olarak kabul edildiğine işaret etmektedir.³¹ Aynı zamanda bu yaklaşım kelâmı küllî bir ilimden ziyade, dinin savunusunu ve aklı delillerle desteklenmesini yapan cedelî bir özellikte görmektedir.³²

Şer’î ilimlerin ele alındığı üçüncü yaklaşımda, ilimlerin geneli hakkında bilgi veren eserler arasında söz konusu ilimlerle diğerlerini tasnif etmeden, hepsini bir arada zikredenler yer almaktadır.³³ Bu eserlerden Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin (ö. 414/1023) tasnifinde şer’î ilim ismi zikredilmemektedir. Buna karşın diğer âlimlerin şer’î ilim kapsamında kabul ettiği fıkıh, kelâm, sünnet gibi ilimler tıp, nücûm, hendese gibi ilimlerle bir arada verilmektedir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, risâlede ilimlerin sınıflarını özet bir şekilde açıklayacağını; vaktin yeterli olmadığından ilimlerin incelenmesinin bu risâlede yapılmadığını ifade etmektedir. İlim üstatlarının, hikmet erbabının ve edebın en iyi temsilcilerinin ilimleri inceleme işini, nakledilen usulleri içeren meşhur kitaplarda tamamladıklarını belirtmektedir.³⁴ Risâlede tanıtılan ilimler: Fıkıh, el-Kitâb, es-Sünnet, kıyas, kelâm, nahiv, lügat, mantık, tıp, nücûm, hesâbü’l-müfred bi’l-aded, hendese, belagat ve tasavvuf.

Son yaklaşımda yer alan tasnifler arasında şer’î ilimler, lügavî ilimler haricindeki diğer ilimlerin çoğunluğunu kapsayacak şekilde öğretime söz konusu olan bilgi alanlarının üst tanımlaması olarak görülmektedir. Buna örnek olarak Molla Lütffî’nin (ö. 900/1494-95) tasnifi verilebilir. Molla Lütffî, ilk başta ilimleri lügavî ve şer’î olarak iki ana kategoride ele almıştır. Bu yaklaşımda şer’î ilimler, Şekil 3’te görüldüğü üzere kendi tabiriyle beş cinse ayrılmaktadır.

²⁹ Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü’l-ulûm*, 125.

³⁰ Kelâm ilminin küllî bir olarak kabul edilme süreciyle ilgili olarak bk. Türker, “Kelâm İlminin Metafi Zikleşme Süreci”, 75-91.

³¹ Farabi, *İlimlerin Sayımı: İhsâü’l-ulûm*, 126-132.

³² Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 545.

³³ Üçüncü grupta yer alan tasnifler için bk. İbn Ferîğün, *Cevâmiü’l-ulûm*, Edited by Fuat Sezgin, Series C, Facsimile editions (Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1985); Ali b. Muhammed b. Abbas Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Risâletü Ebî Hayyân fi’l-Ulûm* (Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Diniyye, b.y., ts.), 17-29; Kâdî Beyzâvî, “Kitâbü Münîf fi Sınâati’t-Ta’rîf”, Mansur Koçinkağ, “Kâdî Beyzâvî’ye (ö. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve Münîf Fi Sınâ’ati’t-Ta’rîf/Ta’rîfâtü’l-Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 396-404; Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhul-Aşâ fi Sınâati’l-İnşâ* (Vizâreti’s-Sekâfeti ve’l-İrşâdi’l-Kavmiyyi el-Müessesetü’l-Mısriyyeti’l-Âmmeti, Kahire, ts.), 14: 204-231.

³⁴ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Risâletü Ebî Hayyân fi’l-Ulûm*, 19.

Buraya kadar ele alınan ilk üç yaklaşımda; felsefî, tabii, riyâzî kapsamındaki ilimler müstakil başlıklarda yer alırken Molla Lütff'nin tasnifinde, söz konusu ilimlerin hepsi şer'î ilimlerin altında toplanmıştır. Bu ilimlere şer'î ilimlerin tamamlayıcısı (tetimme) olarak bakılmaktadır. Bunlar beşinci cinsteki ilimler grubuna dâhil edilerek nazarî şer'î ilimler ve amelî şer'î ilimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Nazarî şer'î ilimler, mantığın ve riyazî ilimlerin bölümlerine karşılık gelmektedir.³⁶ Amelî şer'î ilimler ise şunlardır: Ahlâk, mev'iza, ilmü'l-ed'iyeye ve'l-evrâd, ilmü'l-âsâr, ilmü'l-ihtisâb, ilmü keyfiyeti tahsil ve sarfî mâli'l-fey, ilmü keyfiyeti tertibi'l-asâkir.³⁷

Molla Lütff'nin şer'î ilimleri beş cinse ayırması aslında *şer'î ilim* kapsamının genişletilmesi şeklinde okunabilir. Yani şer'î ilim beş cinse bölümlenerek mevcut ilimlerin çoğunluğunu kuşatacak şekilde kavramın kapsamı zenginleştirilmiştir. M. XV. yüzyıl âlimi olan Molla Lütff'nin dönemine kadar tasniflerde yer alan ilimler birçok yönden oluşumlarını tamamlamıştır. Dolayısıyla söz konusu dönemde tasniflerde zikredilen ilimlerin, genel eğitim tasavvurundaki yerinin belirginleşmesi hasebiyle bunların ekseriyeti şer'î ilim çatısı altında ele alınması mümkün görülmüştür denilebilir.

İlimler tasnifinde ortaya konulan yaklaşımlar meselelerin çeşitliliğine işaret etmektedir. Bu noktada meseleyi daha iyi anlayabilmek için şer'î ilim kavramının anlamına yakından bakılmasında fayda bulunmaktadır.

³⁵ Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah [Molla Lütff], *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-ilahiyye fi mevzuat el-ulum el-luğaviyye)*, trc. Şükran Fazlıoğlu (Kitabevi, İstanbul, 2012), 13-68.

³⁶ Lütfullah, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 62-64.

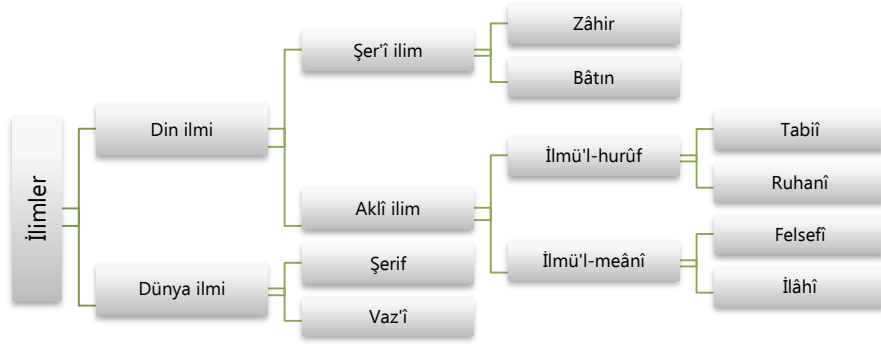
³⁷ Lütfullah, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 64-68. Taşköprizâde de amelî şer'î ilimleri Molla Lütff'ye benzer şekilde saymaktadır. Bk. Taşköprizâde, *es-Se'âdetü'l-Fâhira*, 220-234. Taşköprizâde ahlâk ilmini ise amelî hikmet başlığı altında zikretmektedir. Bk. Taşköprizâde, *es-Se'âdetü'l-Fâhira*, 234.

3. ŞER'Î İLİM KAVRAMI

Şer'î ilim yaklaşımının ilimler tasnifinde ne şekilde ele alındığı yukarıda görüldü. Bundan sonra kavramın İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurundaki anlamını tespit edebilmek için nasıl tanımlandığına bakılmalıdır. Bu noktada sırasıyla hicrî II, VI. ve XII. yüzyıla ait üç tanıma yer verilmiştir.

İlk olarak tasnif eserlerinin öncü örneklerinden sayılan Câbir b. Hayyân'ın Kitâbü'l-Hudûd'daki³⁸ tanımını vermek istiyoruz. O, ilimleri öncelikle din ilmi-dünya ilmi şeklinde ikiye ayırmaktadır. Din ilmi kendi içerisinde şer'î ilim-aklî ilim olarak taksim edilmektedir.³⁹ Şekil 4'te görüldüğü üzere tasnifte ilimler tek tek sayılmak yerine daha çok genel isimlendirmeler verilerek sınıflandırılmıştır. Bu durumda Câbir b. Hayyân'ın yaşadığı hicrî ikinci yüzyılda ilimlerin sonraki dönemde anlaşıldığı gibi konusu, ilkeleri, maksatları vs. belli disiplinler şeklinde bir anlayışın henüz teşekkül etmediği ile açıklamak mümkündür.

Şekil 4: Câbir b. Hayyân'ın İlimler Tasnifi⁴⁰

Kitâbü'l-Hudûd'da aklî ilim ile aynı kategoride ele alınan şer'î ilim tanımı şu şekilde yapılmaktadır: Dünya menfaatlerinden ölümden sonrasına ait faydaları içermesinden dolayı kendisiyle, din ve dünya bakımından faydalı siyasetlerin en üstünü kastedilen ilimdir.⁴¹ Hicrî ikinci yüzyılda yaşayan Câbir b. Hayyân'ın tanımına bakıldığında şer'î ilmin kapsamının o dönemde gayet geniş tutulduğu görülmektedir. Bu tanımın içine, kastedilen faydayı sağlayan birçok farklı bilgi alanı dâhil edilebilir. Aklî ilim de şer'î ilim ile birlikte tek çatı altında karşılıklı olarak yer almaktadır. Bu iki ilim alanını aynı başlık altında birleştiren mantığı anlamak için *din ilmi* tanımına da bakılmalıdır. Din ilminin tanımı; "ölümden sonra kendisinden fayda umulan şeylerde kullanmak için aklın kendisiyle süslediği suretler" şeklinde yapılmaktadır.⁴²

Tanımlardan anlaşıldığı kadar gerek şer'î ilim gerekse aklî ilim kapsamına dâhil edilebilecek bilgi alanlarının bu dünyadaki uygulamalarının sonraki hayata olumlu bir şekilde yansması beklenmektedir. Ayrıca burada Câbir b. Hayyân'ın ilimleri din ve dünya ilimleri

³⁸ Türker, ilk tasnif eserlerinden sayılan Kitâbü'l-Hudûd isimli eserin Câbir b. Hayyân'a ait olamayacağını Paul Kraus'a dayanarak ileri sürmektedir. Bk. Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 539-540. Ancak biz burada Kitâbü'l-Hudûd'daki tasnif yapısının özgünlüğü ve din, şariat tanımlamasının diğer tasniflerden farklı şekilde olması hasebiyle eserin Câbir b. Hayyân'a ait olduğunu ileri sürenlerin görüşünü, temkini elden bırakmamak kaydıyla benimsiyoruz.

³⁹ Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı*, 38.

⁴⁰ Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı*, 38.

⁴¹ Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı*, 44.

⁴² Dünya ilminin tanımı da ölümden önce faydaların elde edilmesi, zararların def edilmesi maksadıyla aklın ve nefsin elde ettiği suretlerdir, şeklinde yapılmaktadır. Bk. Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı*, 42.

1092 | Hasan Sabri Çelikaş, İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...

şeklinde ele almasında insanın yaşam amacının öncelenmiş olduğu da görülmektedir. İnsanın yaşam amacı ahiretteki sonsuz hayata hazırlığı gerektirmektedir. Yani şer'î ilimlere ahirette insanı sonsuz mutluluğa ulaştıran ilimler olarak bakılmaktadır. Bunun yanında akli ilimlerin de din ilimleri kapsamında değerlendirilmesi sonsuz hayatla ilgili olsa gerektir. Zira akli ilimler, insanın hal ve hareketlerine anlam vermekte; bu hareketleri değerli kılmaktadır. Bir bakıma akli ilimler, insanı iyi, faziletli, erdemli, şerefli yaptığı; bu özelliklerin de insana ahiret hayatında sonsuz mutluluğu kazandırması umulduğu için din ilimleri arasında zikredilmiş olmalıdır. Dünya ilimleri kapsamındaki ise kişinin bu hayattaki işlerini düzene koyan, yapılmasında veya yapılmamasında ahirete yönelik bir değer taşımayanlardır. Dolayısıyla ilimlerin din ve dünya ilimleri şeklinde ayrılması dinin ve dünyanın varsayılan karşılığında değil ilimlerin işlevselliğinden ve gayesinden kaynaklanmaktadır. Buradaki şer'î-akli ayırımının diyalektik anlamda birbirinin hilâfına konumlandırma şeklinde olmadığına; bilakis birbirinin mütemmimi olacak şekilde yanyana bulunduğu dikkat edilmelidir.

Şer'î ilim kavramında ikinci olarak Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) tanımına yer verilmiştir. O, İhyâ'daki tasnifinde ilimleri ilk başta hükümlerine göre yani farz-ı ayn ve farz-ı kifâye ilimler şeklinde ikiye ayırmaktadır. Farz-ı kifâye dâhilindekileri de şer'î olan ve olmayan diye kendi içinde tasnif etmektedir. Bu tasnifte şer'î ilim tanımı, tecrübe ve işitmekle olmayıp ancak Şârî'den ve peygamberlerden öğrenilen ilim, şeklinde yapılmaktadır.⁴³ Bu tanım, Câbir b. Hayyân'ın tanımına nazaran anlam genişliği bakımından farklı bir boyutu ifade etmektedir. Buna göre şer'î ilim sadece vahiy ve vahye müteallik sünnet bilgisi şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımın dışında kalan bilgi alanlarına da şer'î ilme ulaşmaya vesile olan ilimler olarak bakılmaktadır. Fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimler şer'î ilmin tamamlayıcıları (mütemmimât); dil ilimleri de şer'î ilmin öncülleri (mukaddimât) mesabesinde alınmıştır. Diğer ilimler de şeriata yani Şârî'nin maksadına fayda sağlayacak nitelikteyse değer kazanmaktadır.

Gazzâlî'nin burada vermiş olduğu şer'î ilim tanımı, kendisinden önce yaşayan ve ilk İslâm filozofu ünvanıyla anılan Kindî'nin (ö. 252/866[?]) *ilm-i ilâhî* tanımıyla benzerlik göstermektedir. Kindî, Allah Teâlâ'nın peygamberlere özgü kıldığı bilgiye *ilâhî bilgi* demektedir. Ona göre bu bilgi istemeden, çaba göstermeden, araştırma yapmadan, matematik ve mantık çıkarımında bulunmadan gerçekleşmektedir. Hakikatte bu bilgi Allah Teâlâ'nın ilhamı ile sadece peygamberlerde oluşmaktadır.⁴⁴ Kindî'nin *ilâhî bilgi* tanımını diğer bilgileri dışarıda bırakacak şekilde kullandığı gibi Gazzâlî de şer'î ilim kavramına yüklediği anlamla diğer bilgi alanlarını hâricte saymaktadır. Öyle ki tanımın kapsamına göre peygamberlere ait olan bilgilerden akıl, tecrübe ve işitmekle elde edilenler de şer'î ilim dâhilinde değerlendirilmemektedir. Burada Kindî'nin *ilâhî bilgi* ve Gazzâlî'nin *şer'î ilim* kavramlarından, insanî bir çabayla ulaşılamayan mutlak hakikatin bilgisini kastettiklerini söyleyebiliriz. Zira onlar diğer bilgi alanlarını insanî ürünler olarak görmektedirler. Bununla birlikte insanî bilgi alanlarını, ilâhî bilgi veya şer'î ilmin karşısında konumlandırmadıklarına da dikkat çekmek gerekmektedir. Bu haliyle Gazzâlî'nin yaptığı şer'î ilim tanımının önceki verilen tanıma göre daha özel bir anlam taşıdığı görülmektedir.

Gazzâlî de Kindî'nin ilâhî bilgide yaptığı gibi şer'î ilim hâricindeki ilimleri akıl, tecrübe ve işitmekle elde edilenler olarak tanımlamaktadır. Bu ilimleri ayrıca mahmûd, mezmûm ve mübah olarak üçe ayırmaktadır. Mahmûd ilimler; dünya işlerini düzene koyacak, insanların sıhhatini koruyacak ve ihtiyaçlarını karşılayacak tıp, hesap, siyaset ve dokumacılık gibileridir.⁴⁵

Gazzâlî, kendisinden önceki ve sonraki bazı âlimlerin şer'î ilim arasında zikrettiği usûl-i fıkıh, fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimleri şer'î ilmin mütemmimi olarak görmekte; Kitab ve

⁴³ İmam Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-din Tercümesi*, 48; İmam-ı Gazâlî, *Fatihâtü'l-Ulûm (İlimlere Giriş)*, trc. Abdulkadir Akççek (Gonca Yayinevi, İstanbul, 1984), 179.

⁴⁴ Kindî, *Felsefî Risâleler*, trc. Mahmut Kaya (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2015), 438.

⁴⁵ İmam Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-din Tercümesi*, 48-49.

sünneti öğrenmek için alet kabilinden olan lügat, nahiv ve kitâbet gibi ilimleri de şer'î ilimlerin mukaddimâtı kabul etmektedir.⁴⁶ O, kelâm ve felsefeyi niçin ilimler taksimine almadığını da açıklamaktadır. Buna göre kelâm ilminde kendisinden faydalanılan delillerin bir kısmının *Kur'ân* ve sünnette bulunduğunu ve bunların dışındakilerin de insan tabiatına uymayan şeyler olduğunu söylemektedir. Bunlarla uğraşmanın bidat olduğunu ancak daha sonra ortaya çıkan lüzum üzerine bidatçıleri ilzam edecek kadar kelâm ilmini tahsil etmenin farz-ı kifâye olan ilimler arasına girdiğini belirtmektedir. Felsefenin ise müstakil bir ilim olmayıp hendese-hesap, mantık, ilâhiyat ve tabiiyattan oluştuğunu söylemektedir. Hendese ve hesap ilimlerinde ifrata kaçarak bunlar sebebiyle mezmûm ilimlere geçenlerin men edildiği; mantık ve ilâhiyatın bir takım konularının da kelâm ilminin içinde yer aldığı bildirilmektedir. Tabiiyatın ise bazısının din ve şeriata muhalif olduğu ve cehâlet içerdiği; bu sebeple ilim sayılmayacağından ilimler taksimine dâhil olmadığı ifade edilmektedir.⁴⁷

Gazzâlî'nin ilimleri yararına veya zararına göre ayırmasında, ilmî endişelerden ziyade halkın eğitilmesinde onların anlayabileceği bir çerçeve çizmekte olduğunu söylemek mümkündür. İhyâ kitabı da daha çok halkın seviyesine uygun bir eser özelliği taşımaktadır. Zira diğer eserlerinde Gazzâlî ilimleri buradaki gibi tasnif etmemektedir. *Ledün Risâlesi*'nde ve *Mustasfâ*'da ilimler, aklî ve şer'î şeklinde ikiye ayrılmakta olup *İhyâ*'daki gibi bunlara yönelik bir değer yargısından bahsedilmemektedir.⁴⁸ Söz konusu eserlerinde şer'î ilimlerin içine *İhyâ*'da tamamlayıcı olarak gördüğü usûl-i fikhî, fikhî, hadisi, tefsiri ve bunlara ilaveten kelâmî da dâhil etmiştir.

Şer'î ilmin üçüncü tanımına ilişkin perspektifi, h. XII./m. XVIII. yüzyıl âlimlerinden Saçaklızâde (ö. 1145/1732) vermektedir. Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm* 'da ilim öğrenimine engel olan sıkıntıları gidermek maksadıyla ilimlerin tasnifini, tarifini ve öğrenme isteğindeki yeni talebelere bu ilimleri tahsil etmede gerekenleri sıralamakta ve ilimlerin mertebelerini kullanışlı bir şekilde belirtmektedir. Eserini yazmadaki amacınınsa yapabildiği ölçüde tertipteki ilimlerin tahsilini *islah* olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Bu amaç üzere yazdığı eserinde Saçaklızâde yaşadığı dönemden önce yapılan şer'î ilmin üç tanımını kapsamı özel (hâs) olandan genel (âm) olana doğru sıralayarak vermektedir.

Saçaklızâde *şer'î ilim* kavramının birinci anlamında, Gazzâlî'nin yukarıda zikrettiği tanımını ele alarak burada verilen anlamın tahsis edilmiş olduğuna işaret etmektedir. İkinci verdiği tanım ise Molla Hüsrev'e (ö. 885/1480) aittir. Ona göre şer'î ilim, Şârî'ye mahsus olan ilimlere kendisi aracılığıyla ulaşılabilen ilimlerdir. Yani kendisinden Şârî'den elde edilen ilimleri elde etmenin dışında yararlanılmayan ilimlerdir. Bu mana Gazzâlî'nin tanımındaki gibi kayıt konulmadığı için biraz daha kapsamlıdır. Ayrıca bu tanıma 'kendisinden yararlanılan ilimler' de dâhildir. Birincisinde olmadığı halde, bu mananın kapsamında usûl-i fikhî ilmi yer almaktadır. Verilen tanıma nazaran Arapça ise ilgi alanı şer'î ilimlere mahsus olmadığı için bu iki tanıma da girmemektedir.⁵⁰

Saçaklızâde'nin verdiği üçüncü tanım İbn Hacer el-Heytemî'den (ö. 974/1567) aktarılmaktadır. Buna göre şer'î ilim, Şârî'den kaynaklanan veya Şârî'den kaynaklanan şeylere dayanak teşkil eden ilimlerdir. Bu dayanak teşkil etme kelâm ilminde olduğu gibi 'varlık açısından' veya nahiv ve mantık ilminde olduğu gibi 'kemâl açısından'dır. Bu şekilde İbn Hacer, yukarıda verilen ikinci anlamdaki kısmî tahsisi de dikkate almamış ve şer'î ilim tanımına bütün alet ilimlerini dâhil etmiştir.⁵¹ Buradaki üçüncü tanımın aynı zamanda Câbir b. Hayyân'ın şer'î

⁴⁶ İmam Gazâlî, *İhyâ Ulûmi'd-din Tercümesi*, 49-51.

⁴⁷ İmam Gazâlî, *İhyâ Ulûmi'd-din Tercümesi*, 62.

⁴⁸ İmam Gazâlî, *Tevhîd ve Ledün Risâleleri*, 81-87. Gazzâlî, *Mustasfâ* da şer'î ilim yerine *dinî ilim* terki-bini kullanmıştır. Bk. İmam Hucetülislâm el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl* (Beirut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 5; Gazzâlî, *Mustasfâ: İslâm Hukuk Metodolojisi*, 1: 8.

⁴⁹ Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'asî, *Tertibü'l-Ulûm*, trc. Zekeriyâ Pak-M. Akif Özdoğan (Ukde, Kahramanmaraş, 2009), 121-123.

⁵⁰ Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, 126.

⁵¹ Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, 126.

1094 | Hasan Sabri Çelikaş, İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...
ilim kavramına yüklediği anlamla ilk çizdiği tabloya, ilimlerin birçoğunu kapsama bakımından yaklaşmış olduğu da görülmektedir.⁵²

Saçaklızâde verdiği tanımlardan hareketle yaşadığı dönemden önce yapılan üç şer'î ilim yaklaşımını özelden genele doğru sıralayarak bir bakıma şer'î ilim bakış açısının umumî şeklini resmetmektedir. Şer'î ilmin anlamının bu şekilde zenginleşerek kapsam içeriğinin genişlemesini dönemin ilmî durumuyla açıklamak mümkün olabilir. Bu döneme kadar hicrî ikinci yüzyıldan itibaren yeterince eleştiri süzgecinden geçen felsefî ve akli ilimler Müslüman âlimler tarafından adeta yeniden yorumlanıp özgün telifler oluşturularak İslâm toplumuna mâl edilmiştir. İslâm'ın genel amacına uygun bir şekilde söz konusu ilimlerin öğretimleri yaygınlaşmıştır. Bu ilimler, İslâm toplumunda cârî olan diğer ilimlerin kavramsal çerçevelerine ve usullerine etki etmiştir. Bu minval üzere ayrıca kelâm, tasavvuf, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin teşekkülü de tamamlanmış; kendilerine ait konuları, meseleleri, ilkeleri ve usûlleri yerleşmiş; bu ilimlerin her birinde söz sahibi büyük âlimler önemli eserler vermiş; bu ilimler Müslüman toplumun fikrî, itikâdî ve amelî ihtiyaçlarını karşılayacak konuma gelmiş; bu ilimlerin tahsilinin yapıldığı eğitim kurumları birçok bakımdan teessüsünü tamamlamıştır. Dolayısıyla bahsi geçen döneme kadar gündeme gelen ilimlerin ekseriyetini ifade etmek için şer'î ilim kavramı önemli bir zemin kabul edilmiştir.

4. ŞER'Î İLİM BAKIŞ AÇISININ OSMANLI MEDRESE MÜFREDATI GELİŞİMİNE ETKİSİ

Yukarıda verilen tanımlara bakıldığında şer'î ilim kavramının üç şekilde ele alındığı müşahede edilmektedir. Şer'î ilim birincisinde Gazzâlî'de olduğu gibi mahza Allah Teâlâ'nın vahyi ve Hz. Peygamber'in (sav) vahye müteallik bilgisi şeklindedir. İkincisinde ise Câbir b. Hayyân'ın yaklaşımındaki gibi ahirete ilişkin fayda sağlayan din ve dünyaya ait bilgi olarak ifade edilmektedir. Üçüncüsünde de Şârî'nin maksadını anlamaya yönelik bilgi alanlarını kapsayacak şekilde tanımlanmıştır. Gazzâlî kavramın anlamını tahsis ederken diğerleri umumileştir. Umumileşme şeklindeki yaklaşımla eğitim öğretime söz konusu olan alanların çoğunluğunu kuşatan bir şer'î ilim bakış açısının geliştiğini söyleyebiliriz.

Saçaklızâde'nin ön plana çıkardığı şer'î ilmin üçüncü anlamında eğitim ve öğretime söz konusu olan bilgi alanlarının yani ilimlerin çoğunluğunun bir çatı altında toplanmış olduğu görülmektedir. İlimleri bir araya toplayan en önemli etken ise bütün varlık alanının sahibi olan Şârî'nin maksadını anlama gayretidir. Bu maksada ulaşmak için gereken bilgi alanları ve ilimler şer'î ilim tanımının içine dâhil edilebilmektedir. Şârî'nin maksadını anlama gayreti İslâm eğitim tasavvurunun da gaye merkezinde bulunmaktadır. Varlığın çeşitli boyutları olduğu için bunları anlamaya ve öğrenmeye yönelik atılan her adım bir manada Şârî'nin kendisine irca edilmektedir. İster dil ve edebî ilimler olsun ister riyazî, tabîî ve hikemî gibi diğer ilimler olsun bütün eğitim öğretim faaliyet alanına giren şeylerin tahsilinden maksat Şârî'i tanımak ve anlamaktır. Örneğin coğrafyacı, varlık alanındaki yeryüzü şekillerini; fizikçi, varlık alanındaki hareketi; matematikçi, varlık alanındaki sayıları incelemekle vs. aslında varlığın gerçek sahibi olan Şârî'i araştırmaktadır. Bu sebeple mevcut ilimlerin çoğunluğunun şer'î ilim kavramıyla ifade edilebilecek bir yaklaşımla ele alındığı söylenebilir. Bu tespitte müteahhirün dönemi kelâm ilmi konularının içeriğinin malumu kapsayacak şekilde zenginleştirilmesini örnek verebiliriz.⁵³ En önemli kelâm eserlerinden sayılan Şerhu'l-Mevâkîf'in içeriğine bakıldığında cisim, mekân, zaman; sıcaklık, yaşlılık, kuruluk, katılık; ışık, ısı, renk, ses; tat, koklama, hayat; akıl, bilgi, cehalet, nefis, irade; ay, güneş, yıldız gibi daha birçok bilgi alanını barındırdığı

⁵² Câbir b. Hayyân, *Tanımlar Kitabı*, 44.

⁵³ Söz konusu dönemde kelâm ilminin konusu, "dinî akidelerin ispatının, uzak veya yakın bir şekilde taalluk etmesi bakımından malûmdur" şeklinde yapılmaktadır. Bk. Seyyîd Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkîf: Mevâkîf Şerhi*, trc. Ömer Türker (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015), 1: 136.

görülmektedir.⁵⁴ Örnek verilen hususların fizik, kimya, biyoloji, astronomi gibi belirli ilim alanlarına tekabül ettiği dikkati çekmektedir.

Üçüncü şer'î ilim tanımındaki bu yaklaşımın en açık formüle edilmiş ifadesini, tanımın sahibi İbn Hacer el-Heytemî ile aynı dönemde yaşayan Taşköprizâde'de görmek mümkündür. Ona göre her şeyin yazıda, ibarede, zihinlerde ve ayânda varlığı vardır. Bu varlık alanlarından her önceki sonrakinin aracı olarak birbirine bağlıdır. Zira yazı lafızlara; lafızlarda olan zihinlerdeki; zihinlerde olan da ayânda olanlara delâlet etmektedir. Bunlardan ilk üçü, ayânda olanların elde edilmesi için âlet mesabesindedir.⁵⁵ Bu yaklaşıma göre varlık alanlarına dair ortaya çıkan ilimlerin her biri Şârî'in sahibi olduğu mevcudatın bir yönü kabul edilerek ilimler arasındaki ilişkisel irtibata dikkat çekilmektedir. Bu yaklaşımı İslâmî kılan hususun ne olduğu önem arz etmektedir. Bunun cevabını verebilmek için eğitime veya bir ilme yaklaşımda her şeye yön veren ana gaye ile yakın bir ilgi bulunduğundan hareket edilmelidir. Çünkü bir gaye uğruna yapılan her iş, kendisini o gaye ile uyumlu ve tutarlı kılmak zorundadır.

Burada ifade edilen ilimler arasındaki ilişkisel irtibata daha önceki dönemlerde de rastlanmaktadır. Taşköprizâde'den beş asır önce yaşayan İbn Hazm da (ö. 456/1064), ilimlerin birbiriyle ilişkili olduğunu ve birbirine ihtiyaç duyduğunu; ilimleri tahsil etmekten matlûbun, Allah Teâlâ'nın bizden istediği ve bize haber verdiği ilmi öğrenmek olduğunu söylemektedir. Bu ise şeriati bilmek, onu ilan etmek ve onu gereğince amel etmektir. Şeriatın bilgisinin doğruluğuna ve onun hak edilmesine ancak Allah Teâlâ'nın ahkâmının ve *Kur'ân-ı Kerim'de* bize bildirdiği sözlerinin; Hz. Peygamber'in (sav) bize vasiyet ve tebliğ ettiklerinin; ulemâ-i diyanetin üzerinde icmâ ettiği ve ihtilafa düştüğü şeylerin bilgisiyle bir yol vardır. Buna da ancak bu vasiyetleri nakledenlerin bilgisi; ittifak ettikleri isimlerin arasını temyiz etmek için onların dönemlerinin, isimlerinin ve neseplerinin bilgisi; meşhur kıraatlerin bilgisi ile ulaşılmaktadır. Bütün bunlar da kullanılan dilin; örnekleri ile şekillerinin ihtilafıyla manalarını değiştiren irabların konularının bilgisiyle tamam olmaktadır. Ayrıca namaz vakitlerine yönelik kibleyi ve zevali bilmek; miras ve ganimetleri paylaşmak için hesabın bilinmesi gerekir. Bunların bilinmesi ise heyet bilgisiyle mümkündür. Burada burhanın hakikatini münhasıran kelâmın kavramlarına vâkıf olan bilmektedir. Şeriatı eksikliklerin/ayıpların bilinmesi ve hastalıklar ile bunların tedavilerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu da ilm-i tib bilgisi-dir.⁵⁶ Bu tespitin ardından İbn Hazm, başta ifade ettiği söz konusu ilmi öğrenmek için lüzumlu olan ilimleri birbirini gerektirecek şekilde saymaktadır.

Bu iki örnekte de görüldüğü üzere şer'î ilim yaklaşımıyla Allah Teâlâ'nın sahibi olduğu varlık alanının tamamının öğretimi, eğitim tasavvurunun dâhilinde mümkün görülmüştür. Şer'î ilim kavramına yüklenen anlam genişliği eğitim tasavvurunun dayandığı eğitim felsefesinin de ipuçlarını vermektedir. İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunun dayandığı eğitim felsefesi varlığı bir bütün halinde kabul etmekte; hakiki bilgiye ulaşma çabası içinde olmakta; ebedî saadeti ön planda tutmakta olduğunu söylemek mümkündür. Burada ifade edilen bakış açısı varlığa dair geliştirilen önemli bir zemindir. Bu zemin üzerine eğitim müfredatının bina edilmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Daha önceki yüzyıllarda örnekleri bulunmakla birlikte XVIII. yüzyılda eğitim müfredatına yönelik yazılan eserlerde de Saçaklızâde'nin üzerinde durduğu üçüncü şer'î ilim tanımındaki ilimlerin çoğunluğunu kapsayan bakış açısının muhafaza edildiği görülmektedir. Biz-zat Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm* isimli eserinde aktarmış olduğu üçüncü şer'î ilim tanımına

⁵⁴ Seyyîd Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, 2. Cildin içerdiği konulara bakınız. Aynı döneme ait başka önemli bir eser olan *Şerhu'l-Makâsîd*'in konuları da benzer çeşitliliği göstermektedir. Bk. Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1989), Cilt 1-5.

⁵⁵ Taşköprizâde Ahmet Efendi, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, 1: 116-117. Aynı fikri Kâtip Çelebi de Taşköprizâde'den naklederek belirtmektedir. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*, trc. Rüştü Balcı (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007), 1: 23.

⁵⁶ İbn Hazm, *Risâletü Merâtibi'l-ulûm*, 4: 81-82.

1096 | Hasan Sabri Çelikaş, İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...

uygun şekilde genel bir ders müfredatı vermektedir. Bir anlamda öğretime söz konusu olan ilimler, şer'î ilim kategorisi altında zikredilmektedir. Müfredatta dil ve edebî ilimler, mantık ve hikmet ilimleri, riyazî ve tabii ilimler, usûl ilimleri, fıkıh, hadis ilimleri ve tefsir ilimleri yer almaktadır.⁵⁷ Benzer şekilde Saçaklızâde'nin verdiği üçüncü şer'î ilim tanımı, kendi eseriyle yakın dönemde yazılan ve XVIII. yüzyıl Osmanlı eğitim sistemini resmî ağızdan betimleyen *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*'nde de (yazılışı 1154/1741) aynen yer almaktadır.⁵⁸ Bu eserde üçüncü şer'î ilim tanımından sonra öğretime söz konusu ilimler ayrıntılı bir şekilde sıralanmaktadır.

Kevâkib-i Seb'a Risâlesi'nin en önemli özelliği şer'î ilmin üçüncü manasındaki geniş ilim perspektifini zemin kabul etmesi; ilimler arasındaki ilişkiyel irtibata dikkat çekmesi; eğitim tasavvurumuzda tahsil edilen ders müfredatını seviyelerine göre okunan kitap isimlerine varana kadar ayrıntılı bir şekilde vermesidir. Risâle'de şer'î ilmin, birbirinden genel üç manaya geldiği ve üçüncü mananın en geneli (*e'amm*) olduğu belirtilerek Saçaklızâde'nin tanımı aynen verilmektedir. Bu tanıma dayanarak cümle âlet ilimlerinin şer'î ilim olduğunun altı çizilmektedir.⁵⁹ Çizilen bu tablonun üzerine tahsil yolunda okunması gereken ilimler kademeli tahsil sürecine göre açıklanmaktadır. Tahsil edilmesi gereken ilim grubu; dil ve edebî ilimler, aklî ilimler, hikemî ilimler, riyazî ilimler, usûl ilimleri, fîrû ilimleri, hadis ve *Kur'ân* ilimleri şeklinde sınıflandırılabilir.⁶⁰ Bu dönemde ayrıca Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) ve Nebi Efendizâde gibi âlimlerin de müfredata ilişkin yazmış oldukları eserlerde şer'î ilmin üçüncü tanımındaki bakış açısının sürdürüldüğü görülmektedir.⁶¹ Yani bu dönemde de eğitim tasavvurumuzda öğretime söz konusu âlet ilimlerinin ve aklî ilim alanlarının çoğunluğu şer'î ilim kapsamı içine dâhil edilmiştir.

Burada verilen XVIII. yüzyıldaki şer'î ilim bakış açısının XX. yüzyıldaki medrese eğitimi üzerine fikir ileri süren düşünürlerin görüşlerinde de devam ettirildiğini ifade edebiliriz. Buna göre Muhammed Ubeydullah (ö. 1858-1937), medreselerin *vaz'-i aslîsini* temellendirirken İslâm'ın insana saâdet-i ebediyeye ulaşmak için dünya hayatında uyması ve örnek alması gereken şahsî ve ictimâî kanunları ve yolları gösterdiğini ifade etmektedir. Bu sebeple Müslümanlar arasında ulûm-ı diniye tabirinden yalnız itikat ve ibadete ilişkin ilimlerin anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Bu anlayışı *galat-ı fehmi* olarak değerlendirmektedir. Buradan hareketle *vaz'-i aslîsini* muhafaza ettikten sonra medreselerin müfredatına her ilmi dâhil etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir.⁶² Medreselerin gayesini *tasfiye ve tehzib-i ruh ile temin-i saâdet* olarak ifade eden Halim Sâbit de (ö. 1883-1946) buna uygun biçimde kendi döneminde *fünûn-ı cedîde* denilen yeni bilgi alanlarını da içine alacak şekilde müfredat programının temellendirmesini yapmıştır.⁶³ Aynı minval üzere Ahmed Zâid de ilahî hükümlerin gereği gibi anlaşılması ve tebliğ edilmesinin *fünûn-ı cedide* kapsamındaki dersler ile mümkün

⁵⁷ Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, 238-239.

⁵⁸ *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, trc. Nasuhi Ünal Karaarslan (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015), 66-67.

⁵⁹ "Şer'î üç manaya itlak olunur. Ve biri birinden e'amm'dır. Cümlesinden e'amm olan ma'nâ şer'î deyiş şâri'den sâdir olana ve şâri'den sâdir olan âna tevakkuf itdiği 'ilme itlak olunur... şer'inin bu e'amm olan ma'nâsına göre 'ulûm-i âliyyenin cümlesi 'ilm-i şer'î olur. Hattâ 'ilm-i mantık farz-ı kifâye dîrler." Bk. *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 67.

⁶⁰ *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 72-80.

⁶¹ Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin 'Kaside fi el-Kutub el-Meşhure fi el-'Ulum'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 3 (2003), 191-221; Fazlıoğlu, "Talim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *DİVÂN İlmî Araştırmalar*, 18 (2005/1), 115-173. Ayrıca ismi bilinmeyen bir manzum risâlede verilen eserler de müfredatın önemli bir bölümüne işaret etmektedir. Bk. Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003), 97-110.

⁶² Muhammed Ubeydullah, *İslâh-ı Medâris-i Kadime* (İstanbul, Matbaa-i Hayriyye, 1328), 13-15.

⁶³ Halim Sabit, "İslâh-ı Medâris Münasebetiyle", 324-336.

olacağını ifade etmektedir. Bu derslerin medrese programına lüzumu kadar dâhil edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁶⁴

Şer'î ilim tanımındaki ilimlerin çoğunluğunu kapsayan bakış açısının Osmanlı Devleti'nde yeni bir yüksek öğretim veren kurum olan Dârülfünûn bünyesinde açılan Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin (1900) isim değişikliğinde de etkin olduğunu ileri sürmek mümkündür. Yüksek din eğitimi verilen bu okulun 1912 yılında müfredat programının yeniden düzenlenmesi sırasında ilâhiyat derslerinin *âlf ve mühim mevzuları* olduğu ve bu sebeple okulun isminin Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi şeklinde değiştirildiği belirtilmektedir.⁶⁵ Bu değişiklikte birlikte okulun önceki ders müfredatının kapsamı da ulûm-ı edebiye, sosyal bilimler ve felsefe grubu derslerinin dâhil edilmesiyle genişletilmiştir.⁶⁶

SONUÇ

İslâm medeniyetinde teşekkül eden eğitim tasavvurunun oluşumu uzun vadede ilmî bir süreçten geçerek ortaya çıkmıştır. Bu zaman zarfında eğitim tasavvuruna ilişkin zengin bir ders müfredatı da şekillenmiştir. Ders müfredatını oluşturan ilimler İslâm'ın ilk dönemlerine nazaran sonraki dönemlerinde çeşitlenmiştir. Bu çeşitlenmeyi sağlayan ve ilk başlarda olmayan farklı ilimlerin gelişile birlikte tüm mevcut ilimler ulemâ tarafından farklı bakış açılarına göre tasnif edilmiştir. Eğitim tasavvurunun oluşumunda önemli katkısı olan tasniflerde ilimler tanıtılmaya ve bunların tahsil hayatındaki konumları belirtilmeye çalışılmıştır. Sınıflandırılan ilimler birbirinin karşıtı olacak şekilde değil, bilakis birbirini farklı yönlerden tamamlar şekilde ele alınmıştır.

Şer'î ilim bakış açısının aldığı nihaî şekil ile o döneme kadar yerleşmiş olan eğitim tasavvurumuzda ön plana çıkan hususları şu şekilde ifade edebiliriz. Öncelikli olarak *şer'î ilim* kavramının kazandığı anlam bütünlüğü tespit edilmiştir. Burada verilen üç farklı döneme ait tanımlamalarda eğitimde öğretime konu olan ilimlere yaklaşımın dışlayıcı değil kapsayıcı olduğu görülmektedir. Özellikle üçüncü manadaki anlam genişliğine bakılarak eğitimde, öğretime söz konusu âlet ilimlerinin ve aklî ilim alanlarının çoğunluğu şer'î ilim tanımı içine dâhil edilmiştir.

İkinci olarak *şer'î ilim* tamlamasındaki *şer'î* kelimesinin ilk çağrıştırdığı anlamın din ile ilgili olması hasebiyle eğitim tasavvurumuzun bütününe dinî eğitim olarak bakılmasının ve eğitimde sadece dinî hususların öğretilceği algısının, şer'î ilim tanımının kazandığı anlam genişliği ile yerinde olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu algının karşısında konumlandırılacak dinî olmayan bir alan düşüncesinin de bir karşılığı bulunmamaktadır. Çünkü şer'î ilim kavramına yüklenen yüce yaratıcının maksadını anlama çabaları ile birçok ilim lâdinlik taşımadan eğitim tasavvurumuzda öğretime konu olabilmektedir.

Üçüncü olarak şer'î ilim tanımlamasıyla eğitim tasavvurundaki üst gaye de belirlenmiş olmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere şer'î ilim en geniş manada Allah Teâlâ'dan kaynaklanan ilimlere ulaştıran ilimlerdir. Bu bakış açısı bir anlamda bütün eğitim faaliyetini yüce yaratıcıyı anlama faaliyeti olarak görmektedir. Şer'î ilim bakış açısının nihaî şekline yönelik yapılan son tanımla birlikte eğitimin gayesinin Şâri'nin tanınması ve bilinmesi olarak belirlenmesi, okutulan ilimlerin çeşitliliğini resmetmektedir.

Dördüncü olarak bu gayeye ulaşmak için zaman içinde dil ilimleri, edebî ilimler, hikemî ve mantık ilimleri, riyazî ve tabii ilimler, usûl ilimleri, fıkıh, hadis ve *Kur'ân* ilimlerinden oluşan geniş tabanlı bir ders müfredatı oluşmuştur. Şer'î ilmin verilen üçüncü anlamındaki bu

⁶⁴ Ahmed Zâid, "İslâh-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", *Sırât-ı Müstakim*, 128 (3 Şubat 1326/16 Safer 1329/16 Şubat 1911), 390-392.

⁶⁵ "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004), 10.

⁶⁶ "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri", 16-17.

1098 | Hasan Sabri Çelikaş, İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...

geniş ilim bakış açısı İslâm eğitim ve ilim tarihi boyunca muhafaza edilmiştir. Şer'î ilim bakış açısının nihai şekli, tarihi süreç içerisinde yerleşmiş olan eğitim tasavvurumuzda insanın anlam dünyasına, zihnine ve özüne yönelik alanların bütününi kuşatacak şekilde tanımlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ali İhsan Gencer, Ali Arslan. "Edebiyat Fakültesi Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri". *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004.
- Ahmed Zâid. "İslah-ı Medâris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?". *Sırât-ı Müstakim*, (3 Şubat 1326/16 Safer 1329/16 Şubat 1911) 128: 390-392.
- Akkanat, Hasan. "İbn Sina'nın Aklî Bilimlerin Bölümleri Adlı Risalesinin Çeviri ve İncelemesi". *Dini Araştırmalar*. 11/31 (Mayıs-Ağustos 2008): 195-234.
- Âmirî, Ebu'l-Hasan. *Kitâbü'l-İlâmi bi Menâkibi'l-İslâm*. Thk. Ahmed Abdülhamid Gurâb. Riyad: Dâru'l-Asâle, 1408/1988.
- Arcı, Mustakim. "İlimler Tasnifi Literatüründe Ahlâk İlmi". *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2016): 1-29.
- Atay, Hüseyin. "Bazı İslam Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 4 (1980): 1-41.
- Bahadır, Raik. "Ebû Abdullah el-Hârizmî ve Mefâtihü'l-'Ulûm Adlı Ansiklopedik Eseri Üzerine Birkaç Söz". Trc. Fegani Beyler. *Dörtöge: Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları*. 6/11 (2017): 201-214.
- Bakar, Osman. *İslâm Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*. Trc. Ahmet Çapku. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Baltacı, Cahit. XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri. 2 cilt. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Bedir, Murtaza. "İbn Haldun'un Gözüyle Naklî İlimler", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak, Uluslararası Sempozyum*, İstanbul, (İSAM, 2006): 219-233.
- Bedir, Murtaza. "İslâm Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (2006): 5-31.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. 28: 324-325. Ankara: TDV *İslâm Ansiklopedisi*, 2003.
- Câbir b. Hayyân. *Tanımlar Kitabı: Kitâbu'l-Hudûd*. Trc. Aygün Akyol, İclal Arslan. Ankara: Elis Yayınları, 2015.
- Cürcânî, Seyyîd Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*. Trc. Ömer Türker. 3 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi*. Trc. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Dağ, Mehmet-Hıfzırrahman R. Öymen. *İslâm Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed b. Abbas. *Risâletü Ebî Hayyân fi'l-'Ulûm*. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, b.y., ts.
- Farabi, Mehmet. *İlimlerin Sayımı: İhsâü'l-'ulûm*. Trc. Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-'Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003): 97-110.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Nebî Efendi-zâde'nin 'Kaside fi el-Kutub el-Meşhure fi el-'Ulum'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası". *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*. 3 (2003): 191-221.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Talim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı". *DİVÂN İlmî Araştırmalar*. (2005/1), 18: 115-173.

- Gazzâlî, İmam Hucetülislâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Mustafâ min İlmi'l-Usûl*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Gazzâlî. *Mustafâ: İslâm Hukuk Metodolojisi*. Trc. Yunus Apaydın. 2 cilt. İstanbul: Klasik, 2006.
- Gökbulut, Süleyman. "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007): 245-264.
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslâm Eğitimi Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Halim Sabit, Kazanlı. "İslah-ı Medâris Münasebetiyle". *Sirât-ı Müstakîm*. (17 Muharrem 1329/5 Kânunusani 1326/18 Ocak 1911) 124: 324-336.
- Hârizmî, Muhammed bin Ahmed bin Yusuf. *Mefâtîhu'l-Ulûm*. Thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1409/1989.
- İbn Abdül-berr. *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fazlihi*. 2 cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968.
- İbn Ferîğün. *Cevâmiü'l-ulûm*. Edited by Fuat Sezgin. Series C. Facsimile editions. Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1985.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Hazırlayan: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Thk. Derviş el-Cüveydî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, et-Tab'u's-Sânî, 1416/1996.
- İbn Hazm. "Risâletü Merâtibi'l-ulûm". *Resâilu İbn Hazm el-Endülüsî*. Thk. İhsan Abbas. 4 cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri, 1983.
- İbnü'l-Ekfânî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî. *Kitâbü İrşâdi'l-kâsîd ilâ Esna'l-makâsîd*. Thk. Jan Justus Witkam. Leiden: Ter Lugt Press, 1989.
- İhvân-ı Safâ Risâleleri*. Editör: Abdullah Kahraman. 4 cilt. İstanbul: Ayrıntı, 2012.
- İmam Gazâlî. *İhyâu Ulûmi'd-din Tercümesi*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. 4 cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- İmam Gazâlî. *Tevhîd ve Ledün Risâleleri*. Türkçesi: Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun. İstanbul: Furkan Basın Yayın, 1995.
- İmam-ı Gazâlî. *Fatihâtü'l-Ulûm (İlimlere Giriş)*. Trc. Abdulkadir Akççek. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1984.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali. *Subhul-A'sâ fi Smâati'l-İnşâ*. 14 cilt. Kahire: Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmiyyi el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti, ts.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*. Trc. Rüştü Balcı. 5 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Kaya, Veysel "Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2016) 35: 187-216.
- Kazıcı, Ziya. *Anahatları ile İslâm Eğitimi Tarihi*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983.
- Kindî. *Felsefî Risâleler*. Trc. Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Koçinkağ, Mansur. "Kâdî Beyzâvî'ye (ö. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve Munîf Fî Sinâ'ati't-Tarîf/Ta'rîfâtü'l-Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (2015) 26: 383-404.
- Kutluer, İlhan. "Bir Bürokratin Gözüyle Kelâm ve Felsefe". *Akıl ve İtikâd: Kelâm-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Lütfullah [Molla Lütfî], Tokatlı Hasanoğlu. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-İlahiyye fi mevzuat el-ulum el-luğaviyye)*. Trc. Şükran Fazlıoğlu. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Molla, Kemal Faruk. "Mehmed Şah Fenârî'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı Ve İlim Tasnifi". *Dîvân: İlmî Araştırmalar*. 10/18 (2005/1): 245-273.
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizamiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.

1100 | Hasan Sabri Çelikaş. İslâm Medeniyetinde Teşekkül Eden Eğitim Tasavvurunda ...

- Resâilü İhvânî's-Safâ*, 4 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, h.1386/m.1957.
- Saçaklızâde eş-Şeyh Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'âşî. *Tertîbü'l-Ulûm*. Trc. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan. Kahramanmaraş: Ukde, 2009.
- Talas, M. Asad. *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim ve Öğretim*. Trc. Sadık Cihan. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Taşköprizâde Ahmet Efendi. *es-Se'âdetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira: İlimler Tasnifi*. Thk. ve Trc. Sami Turan Erel. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Taşköprizâde Ahmet Efendi. *Mevzûâtü'l-Ulûm*. Mütercimi: Kemâleddin Mehmed Efendi. 2 cilt. Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1313.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Makâsîd*. Thk. Abdurrahman Umeyre. 5 cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011): 533-556.
- Türker, Ömer. "Kelam İlminin Metafizikleşme Süreci". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12/23 (2007/2): 75-92.
- Ubeydullah, Muhammed. *Islâh-ı Medâris-i Kadime*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1328.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risalesi*. Trc. Nasuhi Ünal Karaarslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Yığın, Adem. "Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu". *Usûl: İslam Araştırmaları*. 20 (2013): 7-46.